

برلەشكۈر بىر دۇنيا ئىشچىلەرى!

تاتارستان سانسىيالىق سارىتارلار جۇمھۇرىيەتى.

ئىشچۇ - كرىستىيەن كۇتۇپخانىسىدە.

... نچى كىتاب

فاتىح سەيفى - قازانلىق.

تاتار دىنى

(تاتارنىڭ ئىسكى، ياكى دىنەرى، بۇلارنىڭ سىغىنى . ئىقتىسادى ھەللەرگە
مۇناسىۋەتلىق ھالقۇدا خالىق ئۈچۈن يازغان)

سەياسى - مەعارىف تاراتقۇ باش كامىتېتى نەشرى .

تاران 1923 نچى يىل .

برلەشكۈز بىلەن دۇنيا ئىشچىلەرى!

ئافرىقىدا سوتسىيالىستىك شۇرالار جۇمھۇرىيەتى.

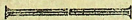
ئىشچى - كرىستىيەن كۇتۇپخانىسىدىن.

... نىچى كىتاب

فاتىح سەيفى - قازانلى.

تاتار دىنى

(تاتارنىڭ ئىسكى، ياڭا دىنلەرى، بۇلارنىڭ سەيفى - ئوقۇغۇچىسى - ئەللەرگە،
مۇناسىۋەتلىك ھالدا خالىق ئۈچۈن يازغان)

سەيفى - مەعارىف تاراتقۇ باش كامىتېتى نەشرى.

قازان 1928 نىچى يىلى.

Казань.
Типография имени „Камилъ Якубъ“
1923 г.

Главлет А. Т. С. С. Р. № 1130
тираж. 3 00 экз.

سوز پاشۇ.

جىر يۈزىدە بىك كوپ تۈرلۈن حالقلارنىڭ يەشەگەنلەرنى بلەيز.
ئالارنىڭ قايسى شەھەرلەردە، قايسىن ئاۋللاردا تۈرلار: قايسى بۇتلى شەھەرسز
ئاۋلسز ئورنلاردا، قرى رەوشىدە، جرتقچلار شىكىلى ئورماندان ئورمانغا، ئاۋدان
ئاۋغا كوچب يۈرلەر.
قايسرلەرنى دىكىگز ئورتالارنىدا قالغان تۈرلۈن ئاتاۋلاردا، قايسرلەرنى بۈز دىكىگزلەرنى
بويندا بۈزلار ئاراستىدا، يەيسە دىكىگز كىك كىك قزو قۇملىق ئچىدە يەشىلەر.
شەھەرلەردە، ئاۋللاردا تۈرعانلارنىڭ ئىنىدى تىدە سۇبلەشۈلەرنى، ئىنىدى دىن
تۈتۈلارن بى ياخشى بلەيز. لا كىن قرى رەوشىدە يۈرگەنلەرنىڭ تىلەرن دىنلەرن
ھەم عۇرف عادەتلەرن بىك ئاقوناق بلەن گنە ئۈيرەنەيز.
مۇندان ئىللىن يىللار ئلك قرىن حالقلارنىڭ تىلن، عۇرف - عادەتن، ئىنىدى دىن
تۈتۈلارن بلوچىلەر يوق دىيەرلك دەرىجەدە ئاز ئىدى.
ئىنىدى سوغىن ۋاقىدا پاراھودلاردا، تىمر يوللاردا، ئاقتامايىللەر، ھاۋا كىمەلەرنىدە
يۈرى باشلاغاندىن بىرلىن بۇلارنىن ياقىندا ئارق ئۈيرەندىلەر، ياقىندا ئارق بىلدلەر.
بۇلارنىڭ عۇرف - عادەتلەرن، دىن ھەم تىللەرن ئۈيرەن ب يۈرۈچى عاليەلەر
كورگەن ئەيىرلەرن يازب، يازغانلارنى بىرگە جىيب ئالارنىڭ بىرسن ئىككىچىس بىلەن
چاغدۇرلار: سوگىدا بىك كوپ حالقلارنىڭ عۇرف عادەتلەرنى ھەم دىنلەرنى بىر بىرگە
ئۇشاعان كورلەر.
بو ئۈيرەنولەر ئارقاستىدا، بۇرتمى حالقلارنىڭ دىن تۈتۈلارنى بارىندا بىر تۇساق
بولوون كورەيز.

مەسەلەن خالقار باشدا بىك نادان چاغىدا، كىشى ئوزى ئەيىرنىڭ ئىچكى سىرنى توشىمەگەن چاغىدا - ھەم ئىشنى كوزگە كورنىمى تۇرغان بىر تۇرلۇ كۇچلۇ زات ئىشلى دىيىپ ئويلاغانلار ھەم شوگا ئوشانغانلار.

بۇرنىمى دىگەنچە، ئول مۇنداق، بۇز بلالارغا توكل قايسىلارنى بىر نىچە مەك يىللار ئلك دىيىپ ئاڭلارغا تىيىش.

مىسال ئۇچۇن: بۇرنىمى بىنەنك قىرى بابالارنى ئوساق ئاغاچنى ياقارلارنىڭ بىر بىرنە بەرنىل بىلەر. تىلەر - ئاوش چىعارغان كورەلەر.
ئالار غەجەبلەن:

- نىگە مۇنداق ئازىغا ئلك ياقارلار تىچ تۇرادى ئىدىدە، خەزىر ئوز ئار سۇبلەتە باشلانالا ؟ دىيىپ ئويلايدۇ. ئول ياقارلارنىڭ سىلكىرى ئىسكەن جىيادەن دىيىپ ئويلى ئالىيلار. چۇنكى، ئول جىيانىڭ ئوزىدە، شوندى كوزگە كورنەمگەن بىر كۇچنىڭ تەوى بىلەن نىسە دىيىپ ئوشانلار. شوگا كورە، ئول چاغداغى كىشى بۇتۇن جىر يۇزى كوزگە كورنەمگەن تۇرلۇ ئوسال ھەم ياخشى جانلار بلەن تواعانلار، ھەر بىر ئەيىردە - ئاغاچدا، تاشدا، سودا، ئورماندا، ئاو چۇنرىدا - قىسقىسى ھەر ئوردا، ئول جانلار تۇرالار» دىيىپ ئىمكان ئىتكەن.

بۇرنىمى بابايلارنىڭ بۇلای دىيىپ ئوشانۇن بىزگە بازىب قالدىغان كىشى يوق، شولايدا ئانك ئەمەن قانغان.

ئىك ئلك مۇنچ، يىغاندا ئەيتكەن شىكىلنى، غالىملەر تۇرلۇ قىرى خالقارنىڭ تىلەرنى، دىنلەرن ئۇيرەنگەندە كورگەنلەر.

مەسەلەن ئافرىكا ئلك قۇم ساحرالاردا يەشى تۇرغان قۇم غەرەبلەرنى بلەن. ھىندىستان ئورمانلاردا، ئەلنى قىرى رەشىندە ئاغاچ قوشلاردا، ئاغاچ باشلاردا كۇن كورە تۇرغان خالقار ئارادا، زور، زور دىگەنلەر ھەم كىشى ئاياعى باسانالماستى نىچە مەك چاقىرماق زورامىداغى قۇم ساحرالارنى بار. شوگار كوزە، ئول ئىككى تۇرلۇ خالقنىڭ بىرىسى بلەن كورپ سۇبلەشە ئالغولارنى بىلىگەن.

شولای ئۇق ئافرىكا بلەن ئامىرىكا ئاراسىدا بىك كىك ئاتلانتىك ئىمىندە زور دىگەن پانا، ئامىرىكادە يەشى تۇرغان قىرى خالقار بلەن ئافرىكا قىرىلارنى كورسە ئالولارنى ھىچ مۇمكىن توكل. شولای بولسا، ئامىرىكا، ئافرىكا، ئازىيا قىرىلارنى

ئاراستىدا يۈرگەن ئالارنىڭ غۇرۇف عادەتلىن ئۆيۈرۈنگەن غالىمەلەرنىڭ سۆزلەردىن قاراغاندا،
 ،بو خالقلارنىڭ پارىنىڭ دىنلەرنى بىر تۇسلى ئېگەن. ئالارنىڭ بارىدىن جىر يۈزىدە ئېگىز
 چىكىز كۆب كۆزگە كۆرۈنمەگەن جانلارنىڭ ،توۋا ياتوۋنا ئۇشانلار ئېگەن: ئالار كىشىنىڭ
 گىنە توڭل، ھەر نەرسەنىڭ ئىچىدە بىر جان بار دېي ئويلىلار ئېگەن. ھەر تۈرنى
 كۆتۈلمەگەن حالنى مەسەلەن تاۋ باشىدىن بىر كىشى ئۈستىدە تاش ئېشىپ توشۇن
 جازىدان كۆرگەنلەر. ئاننىڭ توشوۋى بويىچا دېي باسكەنلەر.

بىلگىلى بىزنىڭ بۇرنى بابابلاردا شولاي ئويلاغانلار. موندى قاراشلارنىڭ قالدقلىرى
 بىزنىڭ تىلەردە خەزىرگە قەدەردە بار ئەلى.

ئىمىل بولسا بۇرنى زاماندا بىك كۆب سازلار، جىلانلار، ئىچىدە كۆسەك ئاداشرلىق
 تۈمى ئورمانلار بولغان. بو ئورمانلاردا جىرتقچىلار كىنەت كېلىپ چىمب خالقلارغا جەبىر،
 زۇلۇم ياساغانلار. بۇرنى خالقلار ئالاردىن قورققانلار، لا كىن ،تىشىنى قورقوبلەن كىنە
 توڭل، ئىچكى دىنى قورقۇ بلەن قورققانلار.

،شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ خالق تىلىدە ئەلگە قەدەر «شورەلى» دېگەن بىر ئەبىر بار.
 ئاننىڭ تۈرىدە تۈبەندە، رەك شاقى سۆزلەر بولماق.

شورەلى ئورماندا يۈرى تۇرغان ئۇچراغاندا ئوتىچىلار بلەن قىتى، قىتى ئوبىنى
 تۇرغان بىزات، ئول ئورماندا تۇرا، ئوبىغا ياراتماغان كىشىن جىيىپەردى.
 مۇنى ئەلدە ئورمان تۈرۈمىدە يۈرگەن كىشىلەر بىك بەلەر ھەم ئاندىن قورقلار،
 بالالارنىڭدا قورقتىلار.

«شورەلىنى» تاتارلاردىن باشقا چىرىمشەر، چوۋاشلاردا بلەمەر.
 شولاي ئوق روسلار، ئىسلاۋەنلەر تاتارلارنىڭ تىلەردىن، غۇرۇف عادەتلىرىدە ياقى
 تۇرماغان خالقلارنىدە ئورماندا يۈرى تۇرغان «Леший» دېگەن بىر ئەبىرگە، يەنى
 ئورمان ئىيەسىدە ئۇشانلار.

بىزنىڭ تىلەردە ئەلەدە - «ئورمان ئەۋلىياسى» دېگەن سۆز يۈرى،
 بوسق ئىدى ئورماندا تۈرىدە، شورەلى تۈسلى ناچارلىق كېتىرى بەلسكى ياتلىق
 قىنا كېتەر تۇرغان زات بولغا كېرەك.

روسلارنىڭ ئەلىشى دېگەن زاتلارنى تاپچاغىدا شورەلى تۈسلى يامان بولا.
 تاپچاغىدا، ئورمان ئەۋلىياسى تۈسلى ياخشى بولا.

يەنە بىر مىسال؛ سو ئاناسى.

بۇنى دا بىز بار ئىزدا ئەككىيە تىلەردەن ئىشتىب بلەيز. قاير كىشى كوز بلەن دە كورب بلدم. دى. بىزگە كوروشى بولغان ئورسلاردا - سو ئاناسىغا روسالكا دىب يۇرتەلەر ئالاردادا بار. ئالارنىڭ دە سو ئانالارنى تىرمەن بوالارندا، كوللەردە تورا، بىزنىڭ دە شولاي مۇندى مىساللار بىك كوپ.

شولاي ئىتىب بۇرنى دىنلەر بارىندا بىر بىرىنى ئۇشيلار.

دىنلەر قايدان كىلپ چىقانلار دىگەن نىتاپدا، بۇ توردى بىك كوپ مىساللار بار. ئاندا ئافرىكەدە بلەرنى، ئازىيا قىرغىلارنى، بۇز دىگەننى بوينداغى ئىسكىموسالارنىڭ دىنلەرنى ھاقتدا واقلاپ، واقلاپ سۇبلەنگەن.

ئاندا، دىنلەر ھاقتا كۆن كوروشنى قاراپ تۇرلەنگەنلەر؛ ھەم كۆن كوروش رەوشى ئوزگەرە بارغان ساين، دىنلەرنىڭ دە رەوشلەرنى ئوزگەرە كىلە دىيىلگەن يەنى كىشلەر قىرغى چاغىدا، ئىككى ئىكە، ھاىوان ئاسرى بلەگەندە، جىر يۇزى تولىمان جانلارغا ئۇشانلار.

ئول دىنگە «ئانىمىز» دىب يۇرتەلەر.

كىشى قوزنى قورققان نەرسەگە سەننر ئۇچۇن، شونى خۇرمەتلەر، شونى يازىندا يۇرتوگە تىيش دىب بلەنگەنلەر. مۇڭا «قىتىشىزم» دىلەر.

كىشلەر ھاىوان ئاسرارغا ئۇيرەنپ، عائىلە تۇزى باشلاغاچ، ئىرلىق قاتن بلەن تۇرونى ئاڭلى باشلاغاچ، دىن ئوزۇننىڭ رەوشن ئازراق ئوزگەرتە، ئول نەسل باشلارنى بويسىنا، بۇرنىنى بالالارنىڭ دىن باشلاپ بولوونى ئۇشانا، بو باسقىچىدىن دىننى «توتمىزم» دىب يۇرتەلەر. (بو دەوردەگىن ھاقتا ئوزلەرنىڭ نەنلەرنى بىرەر علامەت ياساپ قوبارغا ياراتالار، تاينكى بىر نەسل، ئىككىنچى نەسلدەن شونىڭ بلەن ئايرىلانالىق.) ئىندى كىشى كۆن كوروش بۇتنلەي يولغا قوبىغاچ، قايسى ئىككىنى، قايسى ھاىوان ئاسرى، قايسى بالىق تۇتا، قايسى مەدەن قازى باشلاسا، بۇلارنىڭ دىنلەرنى بۇتنلەي ئوزگەرە.

بو چاغىدا كىشلەر ئوزنىڭ كۆن كوروشىدا تايىمەتنىڭ نەرسەسىنى كىلپ بەرسە بۇندى سەننا.

سەلەن ئىككى ئىككىگەن كىشى قوباشنى، يازنى ئوللىلى، بۇلۇندىن ياكەر كۆتەر.

بالار خۆرمە تەنە بەيرەم ياسى. مەسەلەن ياز كۈنى سابان تويلارى. ياڭمىر بوتقالارى بوتەن تۈرلۈ ئويناقلار قۇرا.

ئورمان بلەن ئىش قىلغانلار شۇرەلچى دەن قورقا، ئورمان ئېلىياسىن ياراتا، ئالارنىڭ كۆڭلەرن تاپارغا تىزنا.

بالى تۇتۇقلار، سو ئالارنىڭ كەيىن تاپارغا تىزىنلار...

مەن مۇندى دېنگە. تايىمەتكە، ئۇشانو، تايىمەت كورنۇشلەرنىدە دىن تۇتۇ دىب يۈرتەلەر.

تۇرا يارغان ساين كىشلەر تايىمەت كورنۇشنىڭ سىرلەرى ئاچىنلا بارالار.

يازنىڭ نەرسەدەن، بولۇن، چىر ئۈستىدەگى، زور ئۇيرىمەلەرنىڭ قايدان كېلىپ چىرىن، قۇياشنىڭ نامى ۋاقت قىزىپ، قالى ۋاقت قىزىدۇرماونىڭ سەبەبلەرن بېك ياخشى بلە باشلاغاچ، مۇندى دېنگە ئۇشانوچىلار كېمى. لاكىن خالىق مڭ يىلدىن بېرى ئۇشان ب كېلىگەچ، ئول ئىلنى بۇتتەلى دېنىسز قالا ئالى. بېگىرە كدە دېنلەرنىڭ باشىدا تۇرغان تۇرلۇن روھانىلار، ئىشانلار، شول دىن، بولو ئارقاسىدا كۈن كورب، راھەت يەشەگەنگە ئالار رىدە بولماغاننىدا ئويلاپ چىمارالار.

ئەگەردە مۇڭار تە. ەر خالىقلار بېك كۆپ تۈرلۈ ئالالارغا ئۇشانغانلار ئېكەن! روھانىلار مۇنىڭ كېلەچەكى ناچار بولاسن، يەنى ئاقتىغىدا خالىق بىر ئاللاغا ئۇشانمىچا دېنىنىڭ بۇتتەلى كېرەكەن ئىسبەت قىلاچاغن ئوز ئالارنى كېتىش: بىرگە ئاللاغا ئۇشانو، دېكەن بىر نەرسە ئويلاپ چىمارالار.

بىر ئاللاغا ئۇشانو بېك بۇرغى زاماندىن بېرى بار نەرسە.

مەسەلەن ئازىيا خالىقلارنى بىر ئاللاغا، «بوددا» ئۇيرىمەتكەن دېنگە كۆيدىن ئۇشانغانلار. ئاندىن، سۇڭ يەھۇدىلەر، خرىستىيانلار ھەم مۇسلمانلار بېك كۆيدىن بېرىلن

ئوزلەرن بىر ئاللاغا ئۇشانوچىلار دېب يۈرتەلەر.

بو خالىقلارنىڭ بارىدا ئولوگە، ئولگەندىن، سوك قوبارلوعا، قىيامەت كۈنىتتە سىرات كورنۇتتە، مىزانغا، جۇماخ تاموققا بارىنىدا ئۇشانلار. بۇلارنىڭ دېنلەرنىڭ تۇبىلەرنى بارىنىدا بىر تۇسلىنى ھېچ ئايرماسىن يوق.

مىن موقدا دېنلەر تارىخىن يازمىم. دېنلەر تارىخىدە، بو بېك ئاچق مەلۇم.

مەسەلەن:

موسا پەيغەمبەرنىڭ شەرىئەتتىكى ئۆيى، تەكەن تەوراتىداغى بىك كۆپ ھېكايەلەرنىڭ تۆپەرى، ئۇشاشلارنى، غادە تەلمىرى، تەورات ئىككىگە ئىچىن بولغان ھالقلاردان بايىلاردىن ئا، ۋى، ھىندىستان، مىسرى، ھالقلارنى پاراسىندان ئالغان. ئىندى تەوراتىدىن سۇلىكىگەن غەيسانىڭ كىتابى ئىنجىل ئىسمىدە كى كىتابدا، تەوراتدا بولغان ئەپىرلەر يازغان، شۇنداقى ئە كىيە تەلمىنىڭ بارىدىدا بار. ئاقتىغى، مۇھەممەد پەيغەمبەر كىيىرگەن «قۇرئان» دا ئىنجىل ھەم تەوراتتا بولغان بۇتنى ھېكەيەلەر، ئە كىيە تەلمىنىڭ بارىدىدا كىرگەن...

شولاي بولماچ بۇتنى دىنلەرنىڭ تۆپەرى بۇرنىغى ھالقلارنىڭ باشلارنىدا تۇرغان تۇرۇن ھىياللەردىن تۇزلىگەن، بواب قالادر.

بارى ھەر دىننىڭ روحانىي ئۆز دىنىدە بولغان ئەپىرلەرنى، شول ھالقتىڭ كۆكۈنە ياتىلغان ئىتىب ياسارغا تىرىشقان، شۇندى ئۆز كەرتلىكلەردىن باشقا بىر نەرسەدە يوق روحانىيلار نىقتەدە بۇرنىغى ھالق دىننى بەشەرگە تىرىشسالاردا، ھالق ئول دىننى ئۇتتەلى ئۇتتەب بىرە ئالماي شۇنقىدىن دىن مەسئۇلىتىگە كۆچكەندە، ھالقتىڭ ھەزر تۇتقان دىننى تىكىشەرە باشلاغاچ، دىننىڭ تۆپى نەرسەدە ئىكەننى ئاڭلاپ بولادىر.

مىن، بو كىتابدا، ئۆسۈمدەن، ئۆسۈمدەن كەن بولسا، ئاقتار تارىختىدە، ئاتارلارنىڭ تۇتقان بۇرنىغى دىنلەرنى ھالقتا بىر نىچە - ئوز ئەيتىپ ئوزماقتى بولامىن. ھالق ئاراسىدا يۇرى تۇرغان ئە كىيە تەلمىنى، ئاقتاق - ئاقتازلارنى، جىرلار بەيتلەرنى كۆپەك، جىيىپ ئالارنى ياخشىراق ئۆيەرەنگەچ، ھالق دىن دىپ ئەيتىگەن نەرسە تاغى دا ئاچنىلا تۇشەپ كىدىر. ئول جاغىدا بەشەرن نەرسەلەرنىڭ كۆپىسى ئاشقا ئەيلىنەپ كىدىر.

بۇرۇنغۇ تاتارلاردا (مەۋلە - تۇركلەردە) دىن.

ئىدىل، بو بىن تاتارلارنىڭ دىنلەرنى تۇرۇشىدا بىزدە بۇرنىغىدىن بازىب قالدىرغان كىتەپلار يوق. بولسا، ئالار بولغالب بىتىكەنلەر.

ئالارنىڭ كۆن كۆن، ۋە موشلەرنى بولماچ، بىلىگىلى، ئالارنىڭ دىن تۇتولارنىدا بولماقتىر.

بۇرنىغى تاتارلارنىڭ دىن تۇتولارنى ئۇشبولاردان بىر كە مۇمكىن:

1) تاتارلار بەن بىر جىنىسدە بولدا ئەن ھەمىشە، شول زاماننىڭ كۆن كۆرىش

رەدو شىن ئالب بارا تۇرغان ھەم ئىسلام يەيسە خرىستىيان دىنىتتە ئەلنى بۇتئەلى بىرلەپ
بىتە كەن حالقلارنىڭ دىنلەردىن:

(2) ئىدىل بويندا، ئالتى ئوردا مەمەكەتنىڭ شەو كەتلى، كوچلى چاغندا ياوروبادان
كېلىگەن تۇرلى سەبىياخار. مېسىيانىلارنىڭ يازب قالدردان كىتابلاردان ئوقۇپ تېكشۈر:
(3) ئاقتەندا تاتارلارنىڭ ئوز ئاراسىدا، بېكرە كە. ئاول حالقندا، ئىسلام دىنى
مىڭ يادان بېرلى تىرشادا، ئەمما حالقنىڭ بۇرئىنى دىن بۇتئەلى تىرقلاب بىر كەنى
يوق. ئاول حالق ئىسلام شەرىئەتنى كۆفر دېپ ئەيىتكەن نەرسەنى، موللاغا ئەيىتمەپچە
بولسدا، نىشەندە دەوام ئىتە. تۇرلى ئىم تۆم، ئىرم كېك نەرسەلەر حالق تەجرىبەندە
قالغان، شولارغا قاراپ بۇرئىنى دىننى ئۆل تاپارغا مۇمكىن.

ياقۇتلار ھەم تونۇسۇشلار.

بو ئىككى تۇرلى حالق - ئىككىدە تۈرك جىتئىندەكى حالقلار.
بۇلار ھەزر سېردە يەشىلەر. بۇلارنىڭ كۈن كورشن، دىن تۇتوون ياقۇتلارنى
تېكشۈرگەندە بۇرئىنى تاتار دىننىڭ نەرسەدەن ئىكەننى ئاڭلاپ بوار ئىدى، چۈنكى
ئەلنى بو حالقلاردا بۇرئىنى دىنلەر شول حالقچە ساقلاغانلار. بۇرئىنى تاتار دىننى
«شامانىزم» دېپ يۇرتلەر.

بو ئىسىم. تاتارلارنىڭ روھانىلارنى بولغان «شامان» سوزىدەن يالغانلار.
ھەزرىكى ياقۇتلار جىر بوزىدە بېك كوپ ياوز ھەم ئىزىكى جاننىڭ ئولب يانولنا
بۇشانالار.

ئىلار جانغا - «قۇت» دېپ يۇرتلەر. (1)

ئىلار قارشىدا جان - قولما تۇتقاج - سىزئە تۇرغان ئەيىس تۇسلى ئوزنىڭ ئورنى
بولغان نەرسە. شوڭار كورە ياقۇتلار بالا ئانادان تەن رەوشىدە كە، تووب - جاننى ئايرىم
بىر ئاللا بىرە دېپ ئۇشانالار.

(1) بۇدەدە جانغا «قۇت» دېلەر. مەنەلەن «قۇت» ئۇچىدۇ، «قۇت» چىقىدۇ، شۇنداق

قالغان.

ياوز جانلار، ئادەملەرگە يازلىق كىترە تۇرغان نەرسەلەردە، ئىزگى جان ئىزگىلىك كىترە تۇرغان نەرسەلەردە دىب ئوشانمانا، يىلگىن ئالارنى دەردە جەلەرنى كۈرە خۇرمەت نىيەتلەر، ئالاردان شامانلارنى ئارقى سەنئەتلەر، ئالارنىڭ كەينى تاپالار.

ياقوتلار ياوز جاننى «ئاباسى»؛ ئىزگى جاننى «ئايىو» دىب ئاتىلار. قاير جانلار «ئىيەچى» ئىسمىندە يارتى ئاللىق دەردە جەن تۇتالار.

ئالار تۈرلۈ ئىيەلەرنىڭ ئىيەسى، بولب ئىيەبلەنەدر. مەسەلەن، «كول» «ئىدل» نىڭ ئوزننى ئايرىم ئىيەلەرنى بار. (بزدە، سو ئاناسى، ئابزار ئىيەسى، ئۆي ئىيەسى). ياقوتلار «ئاباسى» - يەنى ياوز جانلار، «قۇتتى» ئاشىلار.

كشى ئولگەج كىشىنىڭ قۇتى ئوزاقى واقتلار تۈرلۈ ئاورلقلار كورب يورىدە تىگى دۇنياغا كىلە. ئاندا، ئول، بو دۇنيادا تۇرغان شىكىللى يەشى باشلى. شونىڭ ئۈچن ياقوتلار كشى ئولسە، ئاننىڭ بلەن بىرگە ئاتىدا كۈمەلەر، تايىكى «تىگى دۇنيادا» ئاننىڭ جانى جەيەو تىلمىر يورمەن!

شونىڭ ئۈچن، ياوز جانلار بلەن ئاللى - بىرىش ئىيە تۇرغان، ئالارنىڭ تلىن بلە تۇرغان «شامانلار» نىڭ كۈگىن تاپارغا كىرەك بولا. شامانلار، ياقوتلار قارىشىدا «جەوچىلىق» ئورنى تۇتالار. شونىڭ ئۈچن ياقوتلار شاماندىن قورقالار. ئول ئاچولانسا، بىرەر كىشىنىڭ جانى ئاباسىدىن ئاشان تاشلا تۈرۈ ئىختىمال» دىب ئويلىلار. ئاندى كىشىلەرگە «شامان ئاشاعان» دىلەر. لاكىن «شامان» ئۈچن عادى كىشى، بولو جىتىمى، شامان غەرىپ غۇرابادان ھەم يەلو ئاور روى بولغان كىشىدەن كۈبرەك بولادر. (قۇرتقالار، غەرىپ غۇرابادان قورقولار بزدە شوندىن قالغاندىر).

شامانلىق - ئاتا - بابادان كۈچ كىلە دىب ئوشانلار. (ئوزننى بىر تۈرۈ ئىشانلىق) شامان ئالدىن جەبەر بىرە. لاكىن، ئول ئوزنىڭ ھۈنەرن قۇرۇ تىل بلەن گنە بلەردەسى كىلىمى. ئول بىر نەرسەدىن جەبەر بىرىن ئۈچن ئاننىڭ خۇسسى بارابان بولا. ئول بارابان ياوز روخلارنى قووا، قايسى ئاللاغا نىندى قۇربان بىررگە كىرەك - ئاننى بلە؛ ئاورغا نەرسە بولاسن ئىيەتە؛ كىشىگە ياوزلىق كىترىر ئۈچن دە يارى.

ياقوتلار جىرە، قۇياش، ئاي، يۇلدزىن ئوزلەرنىڭ ئىزگى ئالالاردىن ئىيەبلەب، ئالارنى خۇرمەت نىيەتلەر. (تايىمەتكە تابىو)

ئالارنىڭ بۇلارغا باشقا يەنە زور دەرىجىلىك ئالارنى بار. ئاننىڭ ئىسمى: «ئورنىڭ ئايىو تىيىن». بولمىلا ئوسىلىكلەرنى ئورچىتە، چەككەن ئىككىلەرنى ئوسىندىر. ياقوتلار مۇنى كىرەك، كىرەككەن ۋاقىتتا بۇرچىمىلار، زور ئىش بولغاندا، ئوكار يالبارلار.

شونىڭ ئۈستىگە بۇتۇن كىشىلەر، شول، ئورنىڭ ئايىو تىيىندەن، توغان دىيىپ ئۇشانلار. (1) لايىن كىشى باشدا ئات رەۋىشىدە بولغان، ئاندىن يارم ئات رەۋىشىدە ئەيلەنگەن - ئىك سۆڭىدىن ئانا، ئول كىشى رەۋىشىدە كىلگەن. ئەگەردە ياقوتلارنىڭ ھەزرىكى دىنلەرنى، بۇتەن ھالقلاردىن دىنلەر بىلەن چاشىدىرىپ قارالس - ئالاردادا، شول مەشھور: «ئانئىمىزم»، «تۆتمىزم»، ھەم «تابىغەتكە» تابىنلار بولغانى كۆرەيز.

شونىڭ بىلەن بىرگە ياقوتلار ئوزلەرنىڭ كۈن كۈرۈلەندە نەرسە بولسا، شونى بىرەر تابىو رەۋىشىدە ئەيلەندۈرگەن كۆرەيز.

ئەگەردە ياقوتلارنىڭ ھەزرىكى دىننى ھەتردە تۇتۇپ مۇندىن ئالتىن - چىمىنى يۇز يىل ئىك تاتارلارنىڭ دىنلەرن يازغان سەيباخلارنىڭ سوزلەرن چاشىدىرساق، كۆرتىش تىماعن بۇتۇنە بىرگە تىيىش بولادىر.

1246 — 1255 نىچى يىللاردا تاتارلارنىڭ دىن تۇتولارى (2)

1246 نىچى يىلدا تاتار ئىللەرنىمە يۈرگەن يىلانو - كازىمنى دىگەن كىشى: - تاتارلار ئوزلەرن بىر ئاللاغا ئۇشانىز، دىيىپ ئەيتەلەردى.

1255 نىچى يىلدا دەرو بىرىك تاتارلارنىڭ پايتەختى بولغان «قارا قۇم» شەھەرنىمە تاتارلارنىڭ عىيادە تەئانە ئىنە كىرگەچ - تاتارلارنىڭ رو ھانىلارن (ئولچاغىندا) «باغوجىلار» - ھەزىر «شامانلار» دىيىپ يۇرتلەرن كۆرۈپ - سۇيلەشۈۈن ئۇشبو رەۋىشە يازا:

(1) بۇرنىن تاتارلاردا باياغا تابىو بولغان ئىكەن - «تۆتمىزم»

(2) مۇندىن يازغان ئەيىرلەرنىڭ بارىقىدا، ياۋروپادا تاتارلارنىڭ شۇھرەتى بىك زور بولس. فرانسىيا، گىرمانىيا، پولشە ھەم ياۋروپامەلەكەتلەرنى تاتارلارنىڭ كىلىپ چىپ بۇتۇن ياۋروپانىڭ رومىيا ھالىتە قالدۇرۇلارن قۇرۇپ كۈتكەن دەۋرلەردە، كاتولىك باياغ ئىتتىپاقىنىڭ ۷۱۱ نىچى تاتار خانلىق بىلەن ئىچكەدە بولسا تاتولىق سانلار ئۈچۈن دىيىپ تاتار خانلىرىغا ھۇسۇس

سز نىندى ئاللاغا بويسىناسز؟ دىب سۇراغاج ئاكا:

- ر ئاللاغا عىبادەت قىلىز، دىگەنلەر:

- ئانى بىر ئەيىر ئىتتىمى، ئەللە رايخ ئىتتىمى؟

- رايخ ئىتتىم، دىب جاواب بىرگەنلەر.

دە- رويىك عىبادەتتەنلەردە كىشى سىنى ياساپ قويغان كىزىلەرنى كورگەج:

- سولق بۇلار نەرسە، نىگە كىرەك، بوستلار؟

دىب سۇراغاج:

- ئالار بىزنىڭ بۇرىن بابالار بىز، باي كىشلەرنى، خۇرمەتلىنەرنى، دىگەنلەر. (1)

بۇرىنقى تاتارلار بىرگە ئاللاغا توگۇل، بىك كوپ ئاللاغا عىبادەت قىلغانلار، لاكىن

ھەر نەرسەگە ئايرىم جان، ئايرىم ئاللا بىرگە دىب ئويلاغانلار بولغا كىرەك.

ئالار خۇرمەت ئىتەلەر:

چىرە، سۇ، قۇياش، ئاي ھەم بۇلدۇزلارنى.

شولاي ئوق، ئوت دا نىك قەدرلىق ئالادان نىسەبلەنگەن.

قۇياشنى نىك ئاناسى دىب ئوشانغانلار.

شونىڭ ئۈچۈن تاتارلار ھەر بىر زور ئىشنى ئاي باشىدا، يەيسە ئاي ئورتاسىدا

ئىشلەگەنلەر. ئاي باشىدا يەيسە ئاي ئورتاسىدا (تولغان ئاي وقتىدا) سەفەرگە چىققانلار.

(بو غەدەت ھامان ئەلنى بىزدە دەوام ئىتتە).

ئوت - با كاي تۇرغان ئاللا.

رەشىدە 1246 نىچى يىلدا چىبەرلەنگەن ماناخ پلانو - كار يىشى. تاتار ئىللەرنىدە يۇرب قايتقانى

سۆڭىدا يازىب بىرگەن دا كىلادىندان كوجىلەنگەنلەردى. يەنە، شول ئوق چورده، فرانسوزلارنىڭ

مەشھور كاروان IX سىودوۋىك، ئىمىش تاتار خانلارنى خرىستىيان دىنەنە كۆچكەن ئىكەن دىگەن

خەبەر ئىشلىتىپ، ئالارنى خرىستىيانغا ئەپلەندىرگە دىب 1953 نىچى يىلدا چىبەرلەنگەن

ۋىلىكىيام دەن-دەرروروك دىگەن مەسىيائىرنىڭ ئىككى يىل تاتار ئىللەرنىدە يۇرب قايتقاج بىرگەن

دا كىلادى بويىنچا يازمىلارنى. ف. س.

(1) مۇندادە - رويىك بابالار بلەن - باي كىشلەرنى بوتابراق يۇرى. چۈنكى، ئول

بايلارنى خۇرمەتلىق دىب بلە. لاكىن، بو وقتىدا ئەلى تاتارلار ئوزلەرنىڭ ئەسلى باشلىقلارنى

خۇرمەت ئىتكەن واقتلارنى ئىكەننى كورنىپ تۇرا. بو ئەلى ئالارنىڭ «توتىمىز»، دەورنىتتە

تورنى كىلەن.

شونڭ ئۈچۈن ئالتىن ئوردا پايتهختىدە بانو ھەم بوتەن، زور خانلارنىڭ سارايلارنى ئالدىدا، ئىككى ياققا ئوت ياعىب، خاننىڭ كوررگە تەڭگەن ئىلچىلەرنى ئىككى ئوت ئوردا-تاسىندان ئۆتكەن تۇرغان بولغانلار. جۈنكى خانغا ناچار، ئوى بىلەن كېلىگەن كىشىنى، ئوت، قوتىب قالغا تېشى دىب ئۇشاشقانلار. ئەگەردە بىرە ئوتىدان ئوزودان باش تارتسا - ئوي ئوتلىرىگە تېشى بولغان.

ئەگەردە بىرە يۇرتنى پەش پاندىسا - بو يۇرتقا ئاللا (ئوت) ناچولانغان ئىكەن دېسە، مۇنڭ تىرەستىدە گىن بىر نەرسەگەدە تەڭگەنلەر، شونڭ كۈيىنچە تاشلاپ كېتكەنلەر. يەشەن يەشەنگەندە - ئاتارلار، ئاللا سوعودان قورقۇپ، ئوزلەرنىڭ كىز ئويلەرن - قارا كىز بىلەن چولماپ ئالىپ. يەشەن توقتاغاچا شوندىن چىقماغانلار.

ئاتارلار يازقى دىب ئىسە بىلەنگەنلەر:

- ئوتقا پىچاق بىلەن چىنچۇ.

- ئوتقا پىچاق سالۇ.

- ئوت ياتىدا بالغا بىلەن، ئوتىن يارۇ (ئوتنىڭ باشى كىسۇ نىھىتەلىي بار).

- يەنە ئۇنىڭ بوساغا-ئىنا-بوسو، زورغەيىپ دىب. ئەگەردە بىرە جان ئۇيىنە كرگەندە بوساغا-باسسا - ئاننى شوندا ئوت تۇرغان بولغانلار (مۇندىن سولڭ ئۇنىڭ بىر كىشىنى ئولەرگە تېشى نىمىش).

قۇياش، ئاتارلارنىڭ كۈن كورىشىدە جان بىرە، ئولەن ئوسدۇرە، خالىق كىتتە، شونڭ ئۈچۈن ئالار ئاننى خۇرمەت ئىتەلەر.

ئىر تە ھەم كۈندىز بىر واقتدا قۇياشقا تايىنلار.

ئىچەر ئالدىدىن كۈن ياغىنا تاپا قازاپ، ئىچە تۇرغان نەرسەلەرنىڭ بىر كىسەگىن چە چىرە تەلەر.

ئاشار ئالدىدىن قۇياش ئۇلىشى دىب چىمارت قويلالار.

- چىرگەدە، شوندى خۇرمەت ئىتو غادەتتى بار.

كىدە كم نەرسەدر ئىچسە، ئەلبەتتە ئىچمە كىنىڭ بىر كىسەگىن چىر ئۇلىشى تىتۇب

چىرگە ئوگەرگە تېشى.

شولاي ئوق سۇنىگى بىلەن چىرگە قاداودا ناچار ئىش، جىرنى ئوتتۇ نىھىتەلىي بار.

بۇلارنىڭ بارىشىدا، ئاتارلارنىڭ تايىمەتتى، ئاللاغا ئەيىلەندىر ب. عىبادەت قىلۇدىن

كىلىگەندىر.

سىنلار ھاقىندا.

تاتارلار ئوزلەرنى بىرگىنە ئاللاغا عىبادەت ئىتەپ دىسەلەردە ئالارنىڭ بىك كىوب تولىق سىنلارنى بولغاننى سۇيلىمەلەر.

قۇيلىمە دە روبروك ئوزنىڭ سەياھەتنامەسىدە: «تاتارلارنىڭ ئۇيلىرى (كىز ئۇيلىرى) كۈن ياغىنا قاراتىپ ئىشلەتە. ئۇنى ئىچىدە ئىرنىڭ ياتاغىنى ئۈستىدە ھەر ۋاقت كىزدەن ياسالغان بىر سىن قويالغان بولا.

بوسىغا ھوجانىڭ ئاغاسى دىيىپ ئەيتەلەر. (ھوجانىڭ باباسى بولغا كىرەك. چۈنكى ئالاردا ئەلنى ناسىل باشلىغان ھۆرمەت ئىتودەورنى — «تومىزىم» ف. س.) قاتنىنىڭ ياتاغى ئۈستىدە دە، شۇندى بىر سىن قويلا، ئاننى «قاتنىنىڭ ئاغاسى دىيىپ يۇرتلەر» دى. ئاندىن باشقا ئۇنىڭ ئورتاسىدا يەنە بىر سانام ياسالغان بولا، ئاننى ئۇنى ھوجانى دىيىپ يۇرتلەر ئىكەن.

«يەنە ئىر ياتاغىنى ياندىدا بايقال ئىمچەكلى كىشى سىنى، قاتنى ياندىدا سىيىر ئىمچەكلى بىر سىن كىزدەن ياسالغان بولا».

كوردەس، بو ئىندى تاتارلارنىڭ جىگىتتە ئورتاشقان: ئاتنىڭ ئىيەسى ئىر بولا (ئات قاناتى ئىر بولار) — سىرنىڭ ئىيەسى قاتنى دىگەن بىر قىمىرنى كىتەردە، بودا كوردەسنىڭ كۈن كوردە بولغان ئەيىرلەرنى تاپىمەتدە كوردە تودىر.

«ئىشار، ئىچىر، ئالدىدا، ھەر ۋاقت ئىك ئىك، بو سىنلار ئۈچۈن ئاز، ئازغان ئۇلۇش چىمارلار»

بۇلارغا باشقا، پلانۇ كارپىنى سوزىننە قاراغاندا، يەنە ھەر بىر تاتارنىڭ، يۇرتى ئالدىدا ئىككى ياقدا كىزدەن ئىككى سىن ياسالغان بولا ئىكەن. «بو سىنلارنى ھابوانلار ساقلىق تۇرغان ئالارنىڭ كىوب ئورچون، سۈت يىرولەرن قاراپ تۇرچى دىيىپ بلەلەر. شوگارى كوردە ھەر ۋاقت بو ئىككى سىغا ئازىق قويالار».

بايراق، ئاتاقلىقلارنى ئاندى، سىنىنى يۇرتلەي يۇفەكەن ياساب، ئاننى بىر زور ئاربا ئۈستىدە قويىپ، ئاننىڭ ئالدىدا بىك كىوب بولەكلەر سالا بولغانلار، لەكىن ھىچ كىم، ئىول بولەكلەرگە تىيەرگە تىيىش ئوگىل، ئەگەر شۇندى ئىش بولا قالسا، ئاننى شول ئورنىدا ئوتۇرغا ھاقلىرى بولغان.

بو سىنا قاتنلار ئايرانا ئىعتىبار ئىتكەنلەر.

بو سىن ياسال بىتو خۇرمەتتەنە قويلار چالب. سۈيەگىن ئانكە ئالدىندا ياندرغانلار.

ئەگەر دە بەرر ئۆسەر كىشى ئاورسا، ئانى، شول قەدرلىن سىن ياننى كىتىش بىلەپ قويا تۇرغان بولغانلار.

شولاي ئوق تاتارلار بەرر جىرتىچىن ئۆرسەلەر ئىكەن ئىكەن تا ئىكە قەدەر شول سىن ئالدىندا ساقلاپ، تۇرپ، سۆگىندا ئوزلەرنى پىشرب ئاشاعانلار.

ھەر كۈن - كۈن ئورتاسىدا بو سىنا عىبادەت قىلغانلار. (شونىڭ ئۈچۈن بو سىنى قۇياش سىنى دىپ قارارغا بولادىر. ف. س.)

تاتارلار ئوزلەرنىڭ باغۇچىلارنى (روحانىلارنى) سوزىنە بىك ئۇشاشقانلار. ئالاردا باغۇچىلار ئوزلەرن ئاورودان دەوا ئىتۈچىن، ياۋز جانلارنى تودۇچىن، ئالارنىڭ تىلەرن، ئويلارن بلوچى دىپ يۈرگەنلەر.

ئالار كىشىنىڭ كىلەچەگىن، يەسە ئانكە يازمىشنى ھاۋادان ئۇچقان قوشلارغا قاراپ يوراعانلار. شولارغا قاراپ تۇرلىن كىچكەشلەر بىرگەنلەر.

كۆكەندەن يۈزلىزىلارنىڭ ئاتتاۋوردى، باغۇچىلار، ئوزلارنىچە يوريلار ئىكەن، ئەگەردە، ئول بەرر كىشىنىڭ ئۇي ئۆستىدەن ئوزسا، ئول ئۇيىنى يەنەدەن ياكلارغا كىرەك، دىپ ئانى ئوتلار ئارقىلىق ئوتكەرگەنلەر.

ئاي، تۇتلون، زور ھەلاكەتتەكە غەلامەت دىپ بىلگەنگە باغۇچىلار باربانلار تاعى، زور شاۋ - شو قوتارغانلار ھەم ئاي، تۇنقلو ئوزغاچ، زور بەيرەم ياساعانلار.

بۇرۇنقى تاتارلار ئولگەندەن، - ولڭ كىشى يەنە تىگىن دۇنيادا، كۈن كوردۈندە دەۋام ئىتە دىپ ئۇشاشقانغا، قەبىرلەرگە ئولگەننىڭ ئانلارن، ئات دىر بىياسىن، ساوت ساپاسىن، زور ئوق كىشىلەر بولسا، ئانكە خىزمەتچىن قۇللارنىدا كۆمدىرە تۇرغان بولغانلار.

شونىڭ ئۈچۈندە، تاتارلار ئاراسىدا، ئول قاتنىما ئۆيلەنۈ غادەتنى يوق دىيەرلىك ئاز بولغان، چۈنكى، تۇل قاتۇن ئولگەندەن، سولڭ ئىلكىدەگى ئىرى بىلەن بىرگە تۇرچاق ئىكەن، تۇل قاتنىما ئۆيلەنگەن كىشىنىڭ كىلەچەكدە بۇتئەلى قاتنىسز قالو ئىھتىمالىن بار.

تاتارلار، ئولمىنى ياوز، روح كىترە دەپ ئوشانا بولغانلار، شونىڭ ئۈچۈن ئولمىدىن بىك قورقماقلار. ئەگەردە بەرر يۇرتدا ئاورب ياتقان كىشى بولسا، ئول يۇرتنىڭ ئالدىغا، ئۈزىن بىر سۈنكىنى قاداب قويىپ بادرگەنلەر، كىشى ئاورغاندا باشقا چىلارغا باشقا لايىقى ئاورو ياتقاندا كىرگەنلەر، يات كىشى كىرپ ئوزۇنى بىلەن ياوز، روح ئالب كىرپ ئاورۇنى، بىوزىپ چىعارو ئىختىمالى بار. ياوز جانلار كىرەس ئۈچۈن، ئول يۇرتنىڭ تىرەس قارا كىز بىلەن چۈلەب ئالا تۇرغان بولغانلار.

ئىندى خان كىك، زور كىشىلەر ئولە قالسا، ئانى ھىچ كىمگە ئەيتىمىچە، تۈنلە قايدا بولسادا يەشەپ كۈمگەنلەر. ئىنانىڭ قەبرىتى ئىنانىڭ يۇرتىدا بولغان تاغراق كىك، يۇرت يارق نەرسەلەردە بەرگە كۈمگەنلەر ئاتىن چۈگەن ئىيەرنى بىلەن ئانىڭ ياتقانسا ئالغانلار. ئاندىن باشقا يەنە بىر ئاتىنى، بىويىپ، ئانىڭ ئىتىن ئاشاب سۈيەكلەرن ياندۇرپ تىرىسنى ئىچىنە سالام، توتۇرپ قەبرى ئۈستىگە، زور تايماقلارغا تاغ بويىغانلار.

ئاندىن باشقا، يەنە ئولگەن كىشىنىڭ راجەتى ئۈچىن ئىچىن تاغاج، ئوتتو غادەت دەپار ئىكەن، كۈمپ بىترگىچ ئولگىنى كىترگەن ئاربانى واتالار. ئانىڭ تۇرغان ئوبىن جىيەرلەر بولغان. تاتارلارنىڭ ئوبىن كۈمپ بەرگە بولغانغا، ئانى جىيەر، بىر ئورنىدىن ئىككىنچى ئورنىغا كۈچرۈ كىك بولغاندىن چۈنكى ئولگەن كىشىنىڭ ئەيىرلەرن، شولار بىلەن بەرگە ئالارنىڭ ئوبىلەردە، ئىككى ياققا، زور، ئوت يىغىپ، مەم ئىككى سۈنكىنى قاداب شولارنىڭ ئاراسىدىن ئوتكەن بولغانلار، بىو چاقدا ئىككى ياقىدا نەرسەدەر ئوبى ئەيىرلەرنى ئىچىلەپ ئورالار ئىكەن. شول ئىككى ئوت ئاراسىدا ئەيىر تۈشپ قالسا ئانى تاشلاغانلار، چۈنكى مۇنى روجلار سوزغان بولادىر.

پلاتا كارىيىنى مەم قىلەپ مەم دەردۈرۈك كۈرگەن دىنى غۇرقلەر، خەزىرى زاماندىن مەمۇللار مەم تۈرك نەسلىدەن بولغان ياقوتلارنىڭ دىنى قالدقلارنىدىن بىك ئاز ئايرىنلار. شونىڭ ئۈچىن بۇلارغا ئوشان بولادىر. يوعاردا يازغانلارنى بەرگە جىيىپ ئەيتىرگە ئورنى كىلسە، نەتىجە شولاي، بولار ئىدى:

1 - بۇرغى تاتارلار ئولگەندەن، سۇڭ دۇنيادىن شىكىللى تۈرۈلارنى ئوشانماقلار.

2 - بايىقەت كۈرىشلىرىن ئاللا دەرمجەستىنە ئەيىلەندىرگەنلەر.

3 - قەسلى باشقلارن خۇرەت ئىتىپ، ئانلاردان ئالادان سەنغان شىكىللى سەنغانلار، ئاشار، ئىچەر ئالدىدىن ئالارنىڭ كۈكلەردن تاپقانلار.

4 — جانلارنى ياۋۇزلارغا ھەم ياخشىلارغا بولۇپ، ئالارنىڭ قايسى ئۈزلەرنىڭ كورمىشلىرىدە گىج ئەبىرلەرنىڭ، مەسەلەن يۇرتلارنىڭ، ئاتلارنى - سىيرلارنىڭ ئىيەلەرنى دىي ئۇشانما نلار.

5 — ئۈزلەرنىڭ رىھانىلارن جانلار بلەن دوست بولغانما، ئالارنى كىلەچەكنى بلوچى كىشنىڭ ھەياتىغە فايدا ھەم زارار كىتروچى دىي بلگەنلەر. شوكار كورە ئالارنى باعوچى دىي ئۇشانما نلار.

6 — ئوتتى، تىمىرنى، ئات، سىيرنى خۇرمەت ئىتكەنلەر.

ئاتلارنىڭ بۇرۇنقى دىنلەرن تاعى دا ياخشىراق بار ئۈچن ھەزرگى خالىق دىننى. خالىق ھەترىدە قالغان مەقاللەر، تاقىماق - تاقمازالار، ئىرم ئىم توملارنى تىكشىرلە، خالىقنىڭ تۇرنى ئەبىرگە ئۇشانولارنىڭ سەبەبن ئزلەنسە كورنىش تاعى دا ئاچىمراق بولاچاق! شونىڭ ئۈچۈن مىن مۇندادا ئەلى خالىق ئاراسىدا ساقلاتب قالغان بۇرۇنقى دىن عادەتلەرنى كوزدەن كىچىرمەكچى بولامن.

خالىق ئەكىبەتتە، خالىق سوزلەرىدە بۇرۇنقى دىننىڭ قالدۇقى.

كوزىگى، ئۈزىن تۈنلەردە قارچىلارنىڭ ئىيلەب، ئىيلەب سۈيلى تۇرغان ئەكىبەتلەرن كم بلەي؟ ئول ئەكىبەتلەردە قوت ئۇچىچ ئازداھالار، دىيو بەرىلەرنى، يەيسە ئوسال قارچىلار، ئورمان قىزلارنى، يوچا جىلانلار بولا.

«ئورمان قارچى» يەيسە «شورەلى» تۇرىشىدا ئىشىتمەگەن كىشى بارمى؟

يەيسە، يۇرت ئىيەسى، ئابزار ئىيەسى، بىچورا، ئالباستى كىك قايسى كىشىگە فايدا، قايسى كىشىگە زارار ئىتت بۇرگەن كوزگە كورنى تۇرغان جانلارنى بارلىزدا ئىشىتكەنمىز بار.

قازان ئارتىدا ياھىا موللا «بەرىسى» ئاتاقلىمى بەرى توگلمى؟

بۇلار نەرسە؟

بۇلار قايدان قالغان؟

بۇلارنىڭ بارسىدا بۇرغىنى تاتارلارنىڭ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل ئىكەنلىكىگە قەدەر،
تۇتقان دىنلەرنىڭ قالدغىنى.

خەنزۇ تاتارلار «ئوبر»، «شورەلى»، ئالباستى، يەيسە «سو ئاناسى» كېك
ئەيىرلەرنىڭ بىرىدە ئاللا دىيىپ تاپتى. ئالارغا ئىسلام دىنىنىڭ بىر كىسەككى دېيىدە
ئۇشاشنى، شولاي بولسا ئاۋل قارچىلارنى، بو جانلارنىڭ تىن بىلەنەر. ئالارنىڭ نەرسە
ئىشەپ يۈرۈلەردىن خەبەرلەرنى بار.

ئاۋل خالقنى ئوبماندا شورەلنى كورگەچ نى ئىشلەو، تورىنىدا دىن كىتابلارنىڭ
بىرىدە ئايرىم ئاچق بىر نەرسەدە ئوقىماسادا، شورەلنى كورۈگە، مۇمكىن قەدەر قاچارغا
ئاننىڭ بىلەن كىتى - كىتى ئويناغا كىرەسكە كىيگەش بىرە. ئەگەردە شورەلنى سىنىڭ نى
ئاتلىنى ئىكەننى سۇراسا: «بىلتر» دىيىپ جاۋاب بىرەرگە قوشا.
بو، شول دىيگەن سوز بولا: شورەلنى خالققا فايدا كىترە تۇرغان جان توگىل
ئىكەن، ئول ئورماندا خالققا زارار ئىترەرگە يۇرى.

سو ئاناسىدا، شورەلى نەرسە، ئولدا فايدالى توگىل، چۈنكى ئەگەردە سو
قۇنىغاندا بىرەر كىشىنى ئەكترە قالسا، ئول ئاننى ئوزنىڭ ساراينى ئالب بارب، بوۋب
ئوتەر.

بودا ياۋز جانلاردان، كىشىلەرگە فايدا كىترە تۇرغان جان.

ئابزار ئىيەسنىڭ تۇرلىسى بار: ئاننىڭ قايسى جوجاننىڭ ئاتنى ھەر تۇننى يالتراب،
جاللارن ئورب ماتورلاب قويا، ئاتنى ھەمىشە سىمىرتب تۇرا، قايسى ئىندى بۇتلىنى
ئاتنى يابىدرا، ئاننى شاير تىرگە بائىرغاننى قىنى.

يۇرت ئىيەسنى بولسا، ئول جوجاغا فايداغا ئىتە، ئاننىڭ مالنى ئارتدرا، ئوین
جىيىپ تۇرا، ئەيىرن ساقلى.

شولاي ئىتەپ خەنزۇ ئۆرەك، ئالباستى، شورەلنى، ئوى ئاناسى كېك ئۇشاشلارنى،
بۇرغىنى تاتارلارنىڭ عادەتلەرنى بويىنچا:

ياۋز ھەم ياخشى جانلارغا بولب يۇرتىگە يارار ئىدى.

ياۋز، يەنى خالققا زارار ئىتەپ يۇرى تۇرغانلار: شورەلنى، سو ئاناسى، ئۆرەك،
ئالباستى، ئوبر، بىچورا، يوحا كىكلىر.

ياخشى جانلار ئېتىب - ئابزار ئىيەسن، يۇرت ئىيەسن ئىسە بلەرگە بولادى.
ئۈرەك دە، شورەلى، سونائاسى، ئوبر، بېچورا كىشىنى يەيسە بۇتلىدى ئوتەرلەر
يەيسە قورقتىب قالدارلار.

شونىڭ ئۈچۈن، خالىق بو تورىدامو لاللاردان ئۈشكرتب، تەلىنكە بازىدرب دا ئىچە،
لاكىن كويىنى ئوزنىڭ بۇرن، بۇرنىدان قالغان عادەتى بويىچا قورقولىق قۇيدىرا.
چۈنكى بۇرنىنى تاناردا، ھەم ھەزرىگى ئاول كىشىنى بر ئەيىردەن قورقسا ئانك
ئىچىندەن ياخشى جانى - قۇتى چىب كىتكەن، دىب ئويلىنى.
شوڭار كۈرە ياوز جانلارنى ياخشى بلە تورغان قارچىقلارنى ئىملى، ئىملى ياخشى
جاننى كىرى قايىتارلار، يامان جاننى قاچىرلار، شولاي ئېتىب كىشىنى ئولمەن قۇتقارب
قاللار.

قورقولىق قۇيۇننىڭ نەرسە ئىكەن ھەر بر ئاول خاتىنى بىك ياخشى بلە.
قورعاشنى ئرتەلەردە ئانى سوعا ساللار، سوڭدا ئانى ئىملىب قولما يەيسە
مويىغا بەيلىلەر.

قۇيىغاندا ئوقلا تورغان دۇعالارنى:

كرى قۇتم - كرى قۇتم!

ئىشكەندە كرى قۇتم - تىشكەندە كرى قۇتم

ئوردەك كوك باقلاپ كرى - ئاز كوك قاقلاپ كرى

جىرەن ئات كوك يارسىب كرى - كرى قۇتم كرى قۇتم!

بو ئىمە - قۇتنى يەنى جاننى (قۇتم چقىدى - جانم چقىدى دىگەن -وز) ئوردەك
كوك باقلايدى، ئاز كوك قاقلايدى تورغان بر ئەيىر دىب كۈرسە تىلە، ھەم چىققان قۇتنى
كىرى قايىتارلا؛ قۇت كىرى قايىت كرسە، ئانك تىچلىق كىرى قايىتاچان كۈرسە تە.
قورعاشن بلەن ئىملىەوى - ئانىنى ئىندىنى غۇمومەن تانار خالقتىڭ مەعدەنگە، تىمىرگە
بولغان خۇرمەتن كۈرسە تە. چۈنكى تىمىر، سوعىشچان تانار ئۈچۈن ئىك كىرەكلى نەرسە
بولغان، ئول ئاندىن تىمىر كۈلمەك ياسى، ئول ئاندىن ئوق، ئۈچىن، سۈنكى. ئىيىر
كىرەك ياراقلارن ھەزرىلى شوڭار كۈرە مەعدەتنى بو تەن ئەيىرلەرگە تاراعاندا خۇرمەت
ئىتە. ئاندا كۈچ بار دىب بلە، شوڭار كۈرە مەعدەن بلەن ياوز جاننى دا قووادىر.
تانارلار جىرىنى خۇرمەت ئاراسىندا ئەلى فېتىشكە، يەنى جانىز بر نەرسەدە ياوز
جاننىڭ يەشەنبل خالققا زارار كىتروونە ئوشانو بار.

مەسىلەن بىرەو بارغاندا سۇرتقىب يىغىپ سەرر جىرىن ئىمگەتسە، مۇكبار شاوقم سوققان، جن قاعلمان دىلەر.

شاوقم - يەيسە جن شول ئورنىدا كوزگە كورنىمى تورعان ياوز جانغا باشقا نەرسە توگىل.

ئەگەر يىلمان كىشى ئىمگەنەسە، شول ئورنىغا توكرىنە، تىبە، سوگنە... دە كىتە. ئىندى ئىمگەنكىن كىشى بولسا ئاكا چالىو سالالار.

چالىيى سالو - جىدىئۇ تورلى سۇيەكنى يەيسە، سۇلىي، تۈز، كۈل، كومر، سۇيەك، ياكابا قاداق، بىر بۇتۇن يۇمراقنى بىرگە تۇيىلەپ ئىمگەنكىن كىشىنىڭ باش تىرەسىندەن ئۈچ تاقىر، بىلەن ئۈچ، ئىككى ئاياقنى يەنەشە قويىپ تويىقدان ئۈچ تاقىر ئەيلەندىلەردە ھەر قايوسىندا شول سوزلەرنى ئەيتەلەر:

«چالپىيان، زۇلباتىيان ئىلانئور - رەجەتتەين، راجەتتەين غەلەنتورا، قارا جاسى جىر ئاتاسى جىردەن سالو - جىر ئاتاسى جىردەن بىكە سىكا ياولق - سىكا ساولق!»

ئاندىن سول ئىمەلەكن ئەيىرنى جىدىئۇ يولنىڭ چاتقا ئالپ بارىپ باش ئارقىنى ئىرتىتالار. ئىرتىتقان ۋاقىتدا يوعارلىداغى سوزلەرنى ئەيىرگە تىيىش بارغاندا قاتتىق ئارتقا ئەيلەپ قارارغا ھەم ھىچ كىم بەلە سۇيەشكە يارامى. كىمدە كىم شول ئىمەلەكن ئەيىرنى جىردەن ئالسا ئىككى كىشىنىڭ ئاوروۋى ئاكار كۈچەرگە تىيىش بولادى.

شونىڭ ئۈچۈن يولدىن كىشى بىر ئەيىرنى دە، ئىملى بولمىدىن دىيىپ ئالما. ئالا قالسا: «تقو، تقو، ئىمىن قايىتىن» دىي.

بۇ ئىزدان بۇرۇنقى تاتارلارنىڭدا ئىيتىشىزىم دەورلەرن ئوتىكەرگەنلەرن كورەيز. ھەم تاتارلارنىڭ «جىر ئاتاسى»، «جىر ئاتاسى» دىگەن نەرسەگە ئۇشاشقانلارنى بىلىپ بولادى.

جىر ئاتاسى ھەم ئاتاسىنىڭ كەيىن تاپار ئۈچۈن، ئاكا «ياولق»، ۋەدە قارغا ھەم جىدىئۇ سۇيەك بەيەلەپ تاشلارغا كىرەك ئىكەن... (1)

ۋابا يايىسە ھايۋان ئولەتنى (2) ئەگەردە تىرە ياقىدا ھايۋان ئولەتنى بولسا ئول خالىقنى ئاراسىدا، شول ئولەتدەن قۇتۇلار ئۈچۈن - مەشھور، ئىرم بار.

(1) چالو سالو ئىرنى ح، بەدىيى جىمان خالىق ئىرەلەردىن ئالغان.
(2) ۋابا ھايۋان ئولەتنى قەيىم ئاسىرى ھەمچۈمەندىن.

ئول شوندىن عيبارەت: ئولەت باشلانغۇچ، ئولەتكى قىزلىرى (خاتىلارنى يارامى) ئول چىتىنەنە سوقا ئالب چەمب، يالان باش كۆيىنچە، ئوسلەرئە نىك ياخشى كىيىمەرن كىيىپ، ياگا ياولقارنى بلن بىللەرن بەيلەب، چەچلەرن توزدرب سوقاغا ئات، بولب چىگىنلەلەر، بارىنىڭدا قولدا چىرقى بولا. قارچىقلار ئالدىن بومالغا ئاتلاب بارالار ئىككىنچى بر قارچى سوقانگى سابىن، تۆتب قىزلىرىنى ئۆستىرى قىزلار ئاتلار شىكىللى دىيىگەلەنكىن بولا. قارچى ئاتلارنى ئاتلارنى قىنغان كىك چىرقىلاب بارا.

شولاي ئىتب ئول ئىرىدىن بر قات سوقالاب چىمالار.

ئىندى ھايوانلارنى كوتوگە چىعارغاندا، تار جىردە بر قابقا ياساپ شوندىن چىمارالار، مۇنى «جىر ئوتە كىچىرە» دىلەر.

چۈنكى جىر ئوتە كىچىكەن ھەيوان ئارومى ئىمەش.

شوندى ئوم ياساغاچ ھىچ بر ئورنىدا ئىسكى، سونى، ئىسكى، ئوتىنى قالدۇرىلار ئىسكى، ئوتىنى بىرگەح «ئىمەتنى ئىمەنگە ئىشقى» ئوت چىمارالار.

مۇنى ياگا، بردە بۇزىلماغان ئوت چىمارو دىلەر.

كورەسىز، بو ئورنىدا تانارلارنىك بىك بۇر نەقى ئىقتىقادى بار.

ئوتىنى خۇرمەت ئىتو. ئىسكى، ئوت يارامى، چۈنكى ئاننى ئولەت ئالداغان يەيسە كۈچىن بىرگەن، بولو ئىحتىمالى بار، بەلىكى مۇندىن نىچە مە، يىل ئلك قىلغان عادەت بويىنچا، (ھەزر، بو رەشەدە، ئوت چىمارو ئافرىكا قرەيلارنىداغنا قالغان) ئىمەنگە ئىمەن ئىشقى، ئوت چىمارالار.

جىرىنى سوقالاب چىققاچ ئولەت، ئول ئولغا كرە ئالى.

ئالامىغا تول، ئول جىر، شول ئولنىڭ ھايوانلارنى ساقلى.

جىر بۇرئىنى تانارلارنىڭ خۇرمەتنى ئالالارنى بولوغا، ئۇشى. چۈنكى، ئول ھالقى ئازى، ئىكەمەك بىرە شوگار كورە خۇرمەت ئىتەلەر.

شوندىن بولغا كىرەك، ئىكەمەكنىدە جىر بىرگەنگە خۇرمەت ئىتەلەر. تاغنى ھالق ئاراسىدا بر نەرسە ھاقىدا بىك ئوشاندىن ئراسى كىياسە «جىر بۇتسىن» دىب ئانت ئىتو بار جىر ئاچولانسا يۇتو ئىحتىمالى بار دىيىپ ئۇشانالار.

ئەگەردە بىرە يالغانغا ئانت ئىتە

— ئول كىشىنى جىر يۇتتا، دىلەر.

تاغىن بىرەۋىنى، سو ئۆتمەن ئۈچۈن - سوعا چىردە ئۈسكەن بىر ئۈلەن سالارغا كىرەك، ئۇل چاغىندا، سونۇڭ كۈچىن بىتە ئېمىش دېلەر.
كۈرەسك چىر - سوعا قاراغاندا كۈچلەرەك.
ئوت.

خەزىگى مەتاللەر، ئۇملار، تۇرلۇ ساقلانولارنى ئويلاپتراق قاراساڭ ئاقارلارنىڭ بۇرۇنغى دېنلەرنىدە ئوندا شولايوق بىك خۇرمەتلى ئورن تۇتقان.
يوعار ئىداعى سەيباخلارنىڭ سوزلەرنىدەن دە، ئوتنىڭ قەدرلى ئېكەن كۈرۈپ كىتكەن ئىدىك. شونۇڭ بىلەن بىرگە، ئوتدان ھەممە كىشى تۇرقا، ئۇل قايچاغىندا يە شىگە ئۇيلەنپ يۇرتىن، كىشىنى سوعب ھەلاك ئېتە دىيىپ، ئوتنىڭ كەيىن چىيەرەسكە تىرىشالار.
خالق ئاراسىندا ئوتقا قاراتىپ تۇتقان ئەككىيەتلەرنىڭ ئاتاقلىسى، ئۇبىر تۇرىنىدە ئالاردر.
ئۇبىرنى بىك كۈپ تۇرلۇ رەۋىشلەرگە كىرتىپ سۇبىلەر، لاكىن ھەر قايوسىن ئوت بىلەن باشلانادر.

مەسەلەن ئاشامدان، سونۇڭ عادەتدە ئۇل خالىق، كۈكدە، سوزۇلپ، سوزۇلپ ئۈچۈپ يۈرگەن، ئوتنى كۈرۈچەن بولا.
مىنە شول كۈزگە كۈرۈنگەن، ئوتنى ئۇبىر دىي يۇرتلەر.

كىشىلەر، ئۇبىن تۇرۇغا كۈزدەن يوعالى، بەلكى ئۇل، ئوت كىشىگىگە بولسا (عادەتدە ئۇل چىتتە تاشلاندىق بىرەر، يۇرتنىڭ) مۇرجاسىنا كىرپ يوعالادا مىنە شول ئۇبىرنى، يۇرت بولا دېلەر.

ئېكىنچى بىرلەرنى - ئۇبىر ئېمىش، ئۇل كىشىلەرنىڭ ئىچلەرنى ئېلەش ھەم ئاندىن چىبدا يۇرى. لاكىن چىققاندا، كۈبەلەك كىك، ئۈچۈپ توڭل، بەلكى ئوت، بولۇپ مۇرجادان چىب كىتە:

ئۇبىر ھەر ۋاقىتدا خالىق قاراشىدا كىشى رەۋىشىنە قارچىق رەۋىشىنە كۈرەتالا. ئاندىن يەش ئىردە، يەش خاتىردا بولا تالا.

ئۇبىرنى قارچىقلارنىڭ قايوسىن ئورماندا، كىشىدەن ئايرىم تۇرا.

ئانى عادەتدە تۇنلە، ئوتنىڭ، چىلتر، چىلتر ئېتۈۋىدەن كۈرۈپ تابالار.

ئۇبىر تۇرغان ئۇيگە كىرسەلەر - ئوت ئاشاب ئوترا تۇرغان بولا.

ئۇبىر ئاقلىنى ھەم ھەيلەكەر، بۇلۇپ كۈرۈنە.

ئەگەردە، ئوبرعا بىرە ئۇشاسا، ئول ئانى بايدىرا قەدرلىق بولەكلەر بىرە، ئەگەردە ئۇشاماسا، كەمدە، كىم، ئوبرىنى ئالدارغا ئويلاسا، ئول كىشىنى، ئوبرى، بو بىمى يەيسە ئاكار جىلان جىبەرب ئوتتە.

شونك ئۇچۇن خالىق ئوبردان قورقا.

ئاندىن سەننا.

بو تورداغى ئەككىيەتلەرنى كىوب كىشىنك ئىشتەكەننى باردىر مېن ئانى، سوزمەن ئىندى. خالىق، مەقتىنى، ئولكىنى غومومەن ياراتمىلار.

شونك ئۇچۇن بۇرۇنمەن تاتارلار ئولك چىققان ئۇينى، ئوت بلەن پاكلى تۇرغان بولغانلار. خەزىگى زاماندا، ئولك چىققان ئۇينك مىچىنە (جەى كۇنى بولسادا) ياعب جىبەرىگە قوشالار.

ئەش ئاندىن، سوك، بو ئوى، جىلى بولاچاق.

يەش يەشەب كوك كوكرەگەندە بەرەنگى ئوتتەسك، ئىگىن، كوكا، دىلەر. بودا، ئوننى خۇرمەت ئېتودەن، ئاگا ئۇشانودان كىلەر.

يەنە ئولك يوغان چاغندا قابىق ئاستىغا قويغان، ئوتتنى مىچكە ياقسك (ئەلبەتتە جەى كۇندە) كۇن، جىلى بولاچاق. دىلەر.

بالانى كوز تىيودەن ساقارلار ئۇچىن، يەيسە بالانىك جىلاننى توقتاتىر ئۇچۇن بىردەن بىر ئىم ئانى گۇمبە بلەن تۇسلەرگە كىرەك.

ئوت بلەن تۇسلە، زوو شىقا بولا ئەش.

يۇلدز ئانغاننى دا قارارغا يارامى - چۇنكى، ئول جىننى ھەم شەيتاننى ئاتا، تىول چاغندا قارا چىنغادا نىبو نىختىمالنى بار.

يەش سوغب ياندىرغان ئۇينى، سو بلەن سوندىرپ، بولمى، ئانى بارى قارا، سىپىر

سۇنى بلەنگە سوندىرگە بولاه دىلەر. (1)

خالىق ئەلى، ئوننى، ئۇنۇتتەب بىرمەگەن.

شوكار كورە ئاول خالىق موللانك سوزن تىكلاپ تۇرسادا ئىسكىدەن ئانىك

كورلىشى بلەن بەيلەنگەن «بۇرنى دىننى، ئىتەك ئاستىدان غنا بولسادا تۇقا بىرە.

بۇلارنىڭ بارسىدا، بەدىمى چىغان ماتىرىيالدىن ئالغان.

تيمىر.

تيمىرنى دە تاتارلار دىننە ئىجتىرام ئىتو بار.

بوعارندا بۇرنىنى ئۆلەكلەر ھەم بۇرنىنى تاتارلارنىڭ تيمىرنى خۇرمەت ئىتولەرى
ئاسكا تەڭرىنىڭ كوزى بىلەن قاراۋالارنى تيمىر بىلەن ئالار بىك كوپ ئىشلەر ئىشلەگەنەر.
شوكار كورە تيمىرنى خۇرمەت ئىتەلەر.
مەسەلەن:

ئەگەردە كۆچلىك دول كوتەرنىلپ بەرى، توپى ئۆيرەمە بولا قالسا ئۆيرەمە ئىچنە پىچاق
تاشلاساڭ، ئۆيرەمە بەتدە كىتە.
تەن، يۇقۇدا ساتاشقان كىشىنىڭ باش ئاستىغا پىچاق سالساڭ ساتاشوچى، تىچ
يۇقلى.

چالغى ئارقىلىق ئاتلاب چىعارغا يارامى.

قايچى بىلەن ئويناساڭ تاۋش چىما.

پىچاق سوزىلا...

ياز.

بۇتۇن جىر يۈزىدە گىيى خالىق يازنى ئولگەن تايىمەتنىڭ تراۋى دىب قارى. تاتارلاردا
شولاي دىب باھلەر. ياز گىيىگەندە ئالار تۇرلنى شادىقلار كورسەتەلەر. چۈنكى ياز
ئالارغا ئىگى چەچو ۋاقتى، جىللىقنى جايۋان ئازىن كىترە، شوکار كورە ئالار ئازى شادلىق
بىلەن قارشى ئالار تاتار خالىق ياز كۈنىدە جاۋا تۇرغان قارىنى ھەم ئىك بىرنىچى ياۋعان
ياكەرنى لىسەن دىب ئاتى.

لىسەن، سوۋون جىدى، يىل ساتاساڭدا ساسنى، ئۇل ئاندىن، سوڭ ئىچىگە

ئەيلەنە ئىمىش.

ئىك بىرنىچى تابق سىيرىچى كورگەچ كوزگىنى يۇمىپ كوزگى ئالدىغا بارب ئەچسەك
يىتدە گىي سىيىكلەر بىتە. ھەم بىرنىچى تابق سىيرىچىنى كورگەچ سىيىرگە ھەم ئاۋانارغا
كىرەك دىلەر.

شولاي ئوق بىرنىچى كوكى تاۋشنى ئىشتەكە چىدە سىيىرگە ھەم ئاۋانارغا كىرەك، شول
چاغندا: «ئىسەنلىكىگە سالماق، تازالماق بايلماق» دىب ئەيتەرگە كىرەك. ياز كۈنى بىرنىچى
سىيرىچىنى كورو ھەم كوكى تاۋشنى ئىشتە شادلىق كىترە.

بۇلاردان باشقا بۇتىن تاتار ئاۋلادىدا جىيىپ ساپان، تويىن ياساۋ، ئانى، زوربەيرەم رەۋىشە كرتىب ئىرى، خاتىنى بالاسى ھەممەسى بىر-كەدە ئاش - سولاب يۈرۈ يازنى شادلانپ ئالونىڭ ئىك، زور ەلامەتلىرى. ساپان، تويىن ياخشىلاپ ئۆيىرەنگەندە ئاندا باز تورىنىدا بىك كوب نەرسەلەر بولغا كىرەك.

بو بەيرەمدە تايىبەتتىن خۇرمەتلەر، ئاكا تايىننىڭ قالدقلىرىدىن ئىس.
تاتارلار ئاراسىدا شوملانۇ، ساقلانۇ دىگەن ئىپتىدائى بار.
شول شوملانۇدان ھىچ بىر دىن كىتابى قۇتقارا ئالمى، شونىڭ ئۈچىن مۇندادا شول ئوزۇننىڭ بۇرۇنقى دىنى عادەتلەرنى يولغا قويادى:

چەيرلىگە بولمى:

يۇرتىدىن تارقاتقان كۈچسە، (ئوت چما)

ئۆيگە قارا تارقاتقان ئىيەلەنسە،

ئۆيدە چىكىرتكە قىچقىرسا،

تاۋق ئەتەج بولب قىچقىرسا:

ئۆي تويەسلىنە چەۋكە ئىيەلەنسە:

يارامى:

سېرىكى ئارقىلىق ئانلارغا (تەييارلىق چما)

قۇرساقلىق خاتى ئارقىلىق ئاتلاپ چىعارغا يارامى بالاسى ئارقىلىق كىلر، شونىڭ ئۈچىن

كىرى ئاتلارغا كىرەك،

جىلان قابىن ئالغان كىشىنى جىلان چىما.

كىچ بىلەن ئىشك شاقلىدا تىرغا يارامى - يۇرت ئىيەسى ئاچولانا.

ئاخىشامدان سولۇ ئىندەشكەن كىشىگە، سوزن ئۈچ تاپىر قاتلامىغا جاۋاب

قايتارغا يارامى، جىن بولوۋى ئىختىمال.

كىچ بىلەن ئىدەن سېرىگە يارامى ئۆيدەن مەيت چىما.

ئۈستى ئاچق قالغان ئىيىرىنى ئاشارغا يارامى، پەرى يالاعان بولا.

قۇربان چالغان ئورنىغا باسارغا يارامى زەمەت قاعىلا (قان قاتقاچىدىن ئۆرەك

رەۋىشە كىرە)

زىيارەتتىن تورتىپ كورسەتسەك بارماق شىشە (روحلارنى حورلاۋ) دىلەر.

مۇندى يارامالار بىك كوب، مېن ئالارنى سانايمىم.

ھەم ياراماغاننىڭ تۈپىدە (تائارلارنىڭ بۇرۇنقى دېنلەرنىدە كۈرۈنگەن شېكالى) بىرەر تەكرارنىڭ يەنە رۇھنىڭ كەينى جىيەرو بولا. شوڭار كۈرە يارمى.

تائارلار ھاياتلار ئاراسىدا مەچىنى، چالنى، قۇزغىنى ياراتىمىلار. مەچىنى بولەك ئېتىپ بىرگە يارامى ئارادا دۇشمانلىق چىغا.

مەچىگە ئاش بېرگەندە باشىغا سوغى جىيەرىگە كىرەك، شولاي ئېتىمەگەندە، ئول ئاخىرەت كۈنىدە: «ھوجام ئاش بېرەدىن — ئاچ، تۈتى» دېي زارلار ئېكەن. يول ئارتىلى مەچى چىقسا، يول ئوگىمى، (قارا مەچى بېرگەن يامان) چىلان:

قىدا يۇقلاساڭ چىلان كۈرە. چىلان ئېچكە كرسە ئوزى سېمە — ئېمەن ياقىدرا. چىلان ئازداھاغا، ئاندىن يوحاغا، ئەيلەنپ خالى ئاراسىدا ئېرلەرنى خاتى بولپ خاتىلارنى ئېر بولپ جەبىلەپ يۈرى.

قۇزغىن:

قۇزغىن، ئۆي تۈبەسىگە قونپ چىقىرسا: يۇرتىدا مەيت چىغا.

قۇزغىننىڭ بۈكسەندە بىر تاش بولا، دى شونى ياندا يۇرتكەن كىشە. بوتەنلەرنىڭ كۈزىگە كۈرىمى، (سېچىچى بولا) دېلەر.

بىزنىڭ موللار ھەم دىن عالمىلەرنى نېقەدەر تىرشىلاردا خالىنىڭ يۈۈگەنە ياقىراق بولغان ھەم ئوزىنىڭ كۈن كۈرىشىگە ياتىپ تۇرغان ئوز دىن ئىسلام كۈچى بىلەن چىبار بىرە ئالماغانلار.

شونىڭ ئۈچۈن خالى ئاراسىدا «ئېتەك ئاستى» دېگەن دىن بىك كۈچلى. ئەگەر خالى ئاوزىدا ئىسلام دىنى تۈرىنىدا ئوين كۈلىكى رەشىدە يۇرتىغا تۇرغان سوزلەرنى چىساق، ئول خالىنىڭ دىنىگە مەجىبەت ھەم، ئول دىننىڭ نېقەدەر تېرەن ئوتتۇرى تۈرىنىدا شۇبەلەنگە بىك، زور ئورن قالا.

موللا قارىشىدا «كۈر» بولدا خالىنىڭ رەھەتلەپ سۇيلى تۇرغانلارنىدا قايرىلەرنى: ئەي ئاللانە ئىشلەرنى شاق — شاق ئېتە تىشلەرنى. (ئاللانە تىش بولامنى؟)

ناماز — ياتدا تۇر، ياتدا تۇر ئېمەن تۈپى تاب تاقىر. دۇغالار:

ئاللاھنىمە ئىبنى بزگە قوناق كىلىمى، كىلسە كىتە بىلىمى، كوچتەنەچىن بىرىمى، كوچتەنەچىن - ئوراساڭ ئارشىن بىلەن قىنى.

راپىيەنا ئاتىنا - موللا قىزى فاتىمە، كىچىككەسى زۇھرە، قۇيماق ئورلاپ يۈگرە.

ئامىن - ئامىن ئالماندى - ئاوز بۇرنى يالماندى.

تامامدا تويمادى - بىرەجە تىكە يە ئەر ھەراھىمىن.

كەلىمەتنى تايىمەتنى - مېنىم ئەنى باى قاتىن.

ياسىن - ئاقتا چىلەك ياسىم ئىرتەگە بىشەم بوگۇن كىشەم.

ئاللاھۇئەكبەر، ئاللاھۇئەكبەر - ئالعاراق بار، ئالعاراق بار.

ئەغوزى بېسىمى - تاو ئاستى جىسىمى - باسو ئارتى وە لىشە ئاناسىن قارت - باوئىشە.

مۇسۇلمانلىق ئىككىدەر بىرى قۇممان بىرى يەككىدەر.

شولائى ئىتىب ئاول حالقىنىڭ كۆپىنى «ياسىنگە» - ئاقتا چىلەك ياسىم، دىب قارى.

ناماز ئوقۇ - ياندا تۇر - ياندا تۇر، دى.

ئەغوزى بېسىمى - تاو ئاستى جىسىمى، دى.

ئاللا تۇرىنىندا - شاق، شاق ئىتە تىشلەرى، دى،

ئاننىڭ تىرەن دىنى شوندىن ئوزماعان.

ئەگەردە ئاول حالقى يوعاردا ئەيتكەنچە بوتەن حالقلارنىڭ، دىنى، ئالارنىڭ نى

رەوشدە ئوزگەرب تۇروونى تۇرىنىندا، ئويلاپ ھەم، ئول حالقلارنىڭ دىنى - ئاتار حالقى تارىخىدە

بواب كىچىكەن ھەم ھەزرىگى كۈندە ئوز ئاراسىدا قالغان دىن قالدقلىرى بىلەن چاەشدرىب

قاراسا - دىنىنىڭ واقتى بىلەن ئوزگەرە تۇرغان بىر نەرسە ئىكەننى ئىسبات ئىتتو بىك

چىكىل بولاچاق،

ھەم بۇتۇن كىشلەرنىڭ دىنلەرنى روھانىيلار، باغۇچىلار، شامانلار قولىدا ئوينىچق

بولىپ، حالقىنى شوڭار ئىبەرەت، شوننى بىلەن باشلارنى ئەيلەندىرگەنلەرى ئاچىق

كۆرۈنەچەككىدەر.

بۇلغارلار ئاراسىدا ئىسلامنىڭ كىرىشى.

ئىدىل، بويىن تاتارلارنى ئاراسىدا ئىسلام شەرىئەتىنىڭ يىلدىن بىرلىنى باشلىق ئىتسەدە، ئول دىن ئىگىن ئىگىچى تاتار خالىقنىڭ ئوز دىنى بولا ئالغانى يوق. سول ئىرەشەدە ئىسلام دىنى بۇلغارلارنىڭ رەسمى دىنى، بولاب كىتدى سۇئالنى جاواب بىرر ئۇچۇن، ئول ئىسلام دىنى قاپول ئىتەر ئالدىندىن بۇلغارلارنىڭ كۆن كورۇشى بلىن ئۆسەن گنە بولسادا تانىش بوزارعا كىرەك.

بۇلغارلارنىڭ بىر ئۇلىنى شەھەردە تۇرسالار ئىككىنچى بىك، زور ئۇلىنى ئاوللاردا پەشيلەر ئىدى. بۇلغار شەھەرلەرى - ئول چاغندا، ياۋروپانىڭ شەرقىدە بولغان شەھەرلەر ئاراسىدا ئىك ئاتاقلىقى - سەۋدە گەر شەھەر ئىدى. شوگەر كورە بۇلغار شەھەرلەرىدە، ئول چاغندا مەدەنىيەتتە توبەن بولغان بىيارمىيە، فىن، بۇرتاس جىرىندەن كىلە تۇرغان خالقلارعا باشقا باتتىق دىگىگى بويىلارنى خالىقندىن ئارمانلار، نىسپلەر، شولاي ئوق ۋىزانتىيا (ھەزرىگى ئىستانبول) بايتەختىدە گى سەۋدە گەر يونانلار، بىگرەكدە بۇتۇن شەرق سەۋدە گەرلەرى - باعداد، دىمەشق ھەم بۇچارا، حىوا سەۋدە گەرلەرى مال كىتەرە مال ئالب كىتەرە ئىدى.

بۇلغار سەۋدە گەرلەرى ئوزلەرىدە شونداغى شەھەرلەرگە بارالار، ئانداغى تەرتىبلەرنى كورەلەر.

مەسلەن: ئول چاغندا ئىك ئاتاقلىق مەسلكەت غەرب مەمەلكەتنى ئىك ئاتاقلىق شەھەر باعداد شەھەرى بولغان ئانداغى تەرتىب، بايلىق، شەۋكەتلەر ئوزۇننە ھەر سەۋدە گەرنى قز قىدرلىق ئىدى.

بۇلغار تارىختا كىشىنىڭ خۇسوسى مىلكى نىچك ساقلاۋ، خۇقۇق تورىنىداغى قانۇنلارنىڭ نىچك بولۇشى خاقتا ئاچق مەلومات يوق. شولايدا ياخشى بولغا ئوشامى. ئىدى ئول چاغندا مەمەلكەتلەردە گى قانۇنلار بويىنچا خۇسوسى مىلك - «ئىزگى» دىب ئىسەلمەنە بىگرەكدە ئىسلام مەمەلكەتلەرىدە خاقتىن - غاير «كىشى خاقتىن خارام» دىيىلگەن. ساتو - ئالو تورىنىدا، زور، زور كىتابلار يازىلار، بو خاقتا چىكسز كوب قاراشلار خۇكم ئىتە. ئالچاق - بىرەچەك، مەسئەلەلەردە ياخشى قارالا. شونىڭ بلىن بىرگە بايلارنىڭ ئەگەردە ئالچاغى بولسا قازى، ئول ئالچاغنى ئالشودا، زور ياردەم ئىتە.

ئەگەردە كەمدە كەم باينىڭ بىرەر نەرسەدىن ئورلاسا، يەيسە تالاب ئالسا قازى دىن كىتابنى بويىنچا ئانك قوللارنى كىسىدەرە، يەيسە بۇقتىلى ئاسدرا، شونك بلەن شەرەپتەنك مۇندى ئوسال جۇكەنمە بويىسىندرا، سەودەگەر بايلارغا ئوزلەرنىڭ مىلىسكىن ساقلار ئۈچۈن شوندى تەرتىپ، شوندى دىن كىرەك ئىدى.

شونك بلەن بىرگە سەودەگەرلەرگە ھەم شەھەرنىڭ جانلار ئىكەنلىكىگە شەھەرنى زور باعداد شەھەرنى رەشىئە كىتروودە كىرەك ئىدى. چۈنكى ئاچقا تىرەسىندە ئەيلەنگەن بىكەلەر، جانلار، كىز ئۆيلەردە، جەيلەلەكلىرى بلەن كەتەتەتەلەنمى باشلىلار ئالارغا پادشا سارايلارنى، كاروان سارايلارنى كىرەك.

بۇلارنىڭ ئاتا قىلى ئورنى، ئول چاغىدا، غەرەبىستاندا باعدادا ئىدى. مەنە، شونك ئۈچۈن بۇلار بىكەلەرنى، بايلارنى، سەودەگەرلەرنى ياكا دىن قوبول ئىتىپ، ياكا تەرتىپ كىرەرگە ئويلاغانلار.

بۇلارلارنىڭ ئىسلام دىننى رەسمى رەشىئە قايچان قوبول ئىتولەرنى خاقتا بۇرۇنغى كىتابلاردا ئىككى تۈرلۈ خىكايە بار.

ئانك بىرىنى، ھەزرىتى ئىسپاس كاتتوتىندا، ئاش بىلگىنى ئاواندا خىسامەتدىن بىنى شەرەقتىن مۇسايىمى دىگەن كىمىر يازب قالدراغان بىر كىتاب بويىنچادر.

خىسامەتدىن دىگەن كىشى، بو كىتابنى 1582 ئىچلى يىلى يازب تەمام ئىتىم دىگەن. لاكىن بو كىتابنى تىكشۈرگەن، كىرەك مەرجانى، رىزا قازى تۇسان مۇسلمان عالمەلەرنى كىرەك بوتەن روس عالمەلەرنى، بو كىتابدا كوب خاتالار بار دىي ئۇشانلار.

چۈنكى، ئول ئوزۇننىڭ كىتابىدا ھىچ بىر ئاقلاما ئۇشاماعان سوزلەر، ئاكتلار يازغان. ئول كىتابنىڭ ئىسمى: رىسالەتى تاوارىخى بۇمارىيە ۋەزىكىرنى مەولانا خەزىرەتنى ئاقساق تىمەر ۋە خارابى شەھەرنى بۇمارەدر.

بۇ بو كىتابنىڭ دۇرۇست يەيسە يالغان ئىكەننى تىكشۈرۈپ بوتەن ۋاقتقا قالدۇرۇپ، بو كىتابدىن خالىق ئاراستىنا تارالغان غۇموم بىر ئەكىيەتتىن كەتەتە ئىسكە تۇشۇرۇپ ئوزابز!

شەرەقتىن ئاغا، نىڭ سوزۇن قاراغاندا، ئول چاغىدا بۇلار خاننى ئايدار خان بولغان. مۇخەممەد يەيەمبەر بۇلارلارنى ئىسلام دىنىنى ئۇندۇر ئۈچ ئۈچ ساخەبەدىن جىيەرە ساخەبەلەر كىياگەندە ئايدارخاننىڭ قىزى مەتۈبىكە، قالىچ زەخمەتتىن ئاورى. ئىكەن.

تايبىلار نىقەدەر ترشسالاردا قزعا ياردەم ئېتە ئالماغانلار. شۇنداق سۇڭ خان بو
ساحەبەلەرنى چاقىرتقان ئىمىش.

ساحەبەلەر قىزنىڭ تىلرۇنى ئۈچۈن بىردەن بىر چارە: «قزعا مونچاغا كىرىپ يەش قايىن
سىركىسى بىلەن چابىدور» قىش ۋاقتى بولغاندا قايىن سىركىسىنى تاپا ئالماغانلار.

شۇنداق سۇڭ ساحەبەلەر ئوزلەرنىڭ، «كەرەمەتنى» بىلەن قىش كۈنى يەم يەش قايىن
ئۈسدرەلەردە، شۇنىڭ سىركىسىنى بىلەن قىز چابىغاچ مونچادان ئوز ئايىغى بىلەن تىرلپ قايتا.

مەنە شۇل ۋاقتىدە بۇ تۇن بۇلغار خالىقنىڭ ئىسلام دىنىنى كىرۈشكە سەبەبىچى بولا،
يىلگىلى خەزىر ھېچ بىر تىلانى بو ئەكەتەككە ئۇشاندۇر بولمى، چۈنكى قىش ئورماندا

يەم يەش قايىن ئۈسدرۈ قىز قار ياۋ بىلەن بىر تۈسلەرەك.
شۇلايدا بو خىكە يەت خالىق ئاراسىدا بىك تارالغان.

خىكە يەنە ئىككىنچىسى «ئىپتىق فازالا» دېگەن بىر غەرب يازب قالدۇرغان كىتابىدا.
ئانە يازۇرى بوينچا 921 ئىچى يىدا (مىلادى) بۇلغار خلىندىن سۇلگىنى ئولى

ئالمانى باداد خەلىفەسى ئەلۋەتتە دىر بىللاھىغا خات يازب ئاندىن يۇرت سالىر ئۈچىن
غىمازەتچىلەر (ئارخىتېكتورلار) ھەم ئىسلام دىنى ئۈزۈرە توچىلار سۇراغان. شۇنداق

سۇڭ خەلىفە خۇسوسى كامىسىيا تۈزب، كامىسىيانەك باش يازۇچىسى ئىپتىق فازلان بىرلىككە
بۇلغارغا (922 ئىچى يىدا) كىلگەنلەر.

بۇلغار خانى ھەم ساراي كىشىلەرنى بىرلىككە رەسمى ئىسلام دىنى قاپول ئىتەكەنلەر.
مەنە بۇلغارلارنىڭ ئىسلام دىنى قاپول ئىتە تۈرۈشەندە ئىككى تۈرۈن خەبەر بار.

بىر مۇنەك ھەر ئىككىسى ئۇشانو، ئۇشانماۋ باغىدان قارامىزى
بىزنىڭ ئۈچۈن بو ئەكەتەككە تەلەردەن كىرەكلى ياعى شۇل، «ئىسلام دىنى ئىكەن

خانلاردا زور تۈرەلەر، زور سەۋدەگەرلەر قاپول ئىتەكەن.
مۇنەك ھەر ئىككى خىكە يە تەسلىق ئىتە.

خالىق ئۈچىن بىگەرەككە، ئاول خالىق ئۈچىن ئاندى دىنىك كىرەككە بىر دەمەلوم
تۈگۈل چۈنكى ئول چاغىندا ئاول خالىقنىڭ ئوز كۈن كۈرۈشەنە موۋاپىق دىنى بولغان،

ئاكار شۇل چىتەكەن.
ئىندى شەھەر خالىق سەۋدەگەرلەر ئۈچىن ئاول خالىق دىنى - ئىككىنچىلەر دىنى

يارامان - ئالار، شۇنىڭ ئۈچىن ئىسلام دىنى قاپول ئىتەكەنلەر. ئىندى بىر دىن رەسمى

دىن بولسا، يەنى سەياسى خاكىيىيەت قولىدا بولغان سىنىف تارafdان قاپول ئىتلىسە، ئول دىن بۇرن بۇردان بىرلئ مەجبورى رەوشدە خالق ئاراسىدا تاراتقان.

شونك ئوچن بۇرنئىمى بۇامارلاردا — دىنن نازادلىمى بولمغان.

چىرمىش، ئار كىك خالقلار كۆچلەب ئىسلام دىنئىتە كرتلىگەنلەر. ئەگەردە كەمدە كم ئىسلام دىنئىدەن كوجسە ئاكا ئولم جازاسى بولغان. موللار. قازىلارنىك، بو بولدا بۇتن كۆچلەرنى بلەن ترشقانلارنى بىك مەعوم.

ئىسلام دىننى شەهەرلەردە كۆچلن بولدا ئول خالقتا كره ئالماونى ئىسلام دىنئىك شەهەر خالقتى ئوچن ئوز دىننى، بولب ئول خالقتىك كۆن كورشنە مووافق بولماوندا ئىدر.

موللار نىقەدەر ترشقانلاردا ئىسلام دىنن ئول خالقتى ئاراسىدا چىلاب تاراتا ئالماغانلار. بەلكى خانلار، تورلەر واقتىدا ئالارنى رەسمى مۇسلمان دىب نىسە بلەب ۴۰ چىت — الدىرب «مۇسلمان» ياسالاردا ئىچلەرنىدەن ئالار ھەمىشە، شول شامان دىنئىدە قالەنلار.

ئەگەردە بادشا زاماندا دىن رەسمى بولار، مىسىيانىرلارنىك چىرمىش — چوواشلارنى ترئىش، ترماش بىرستىيان ئىتەرگە بۇرولەرن شولايدا ئالارنىك ھەمىشە، شول چىرمىش، چووالش دىنئىدە قالولارن ئىعتىبارغا ئالغاندا — بۇلار ئىگىچىلەرنى ئاراسىدا ئىسلام دىنئىك نىچك ئارالوون بىك چىكىل ئا كلاب بولا.

ئاتارستان جۇمھور بىتئىدە كىن ئول خالقلارنى ئەلگە قەدەر بەدەوام كىتابىندا دىن:

ھەر كم جىنگە تابىسا — ياسوعا نەرسە سالسا

ياناغاچقا نەرسە چالسا — ئاللا دىكىل بەدولم

يا زىنارنى باعلاسا — يا ئول كلاكوتەرسە

خارامنى ھەلال بلسە — ئاللا دىكىل بەدوام

پەيغەمبەر بىلە دىدى — كافر دىر ئانلار دىدى

تاموعلق ئانلار دىدى — ئاللا دىكىل، بەدوام

بەدوام بازغان موللار ئاوز نىدان تۇكركلەر چەچب «تاموق» بلەن، خاراملىق بلەن قورقۇتساد.

خالق ھەمىشە جىندەن قورقا، ئاكا تابىنا، سو ئاناسى باردى. ئاغاچقا كلاكوت چالا . . . بارىدا بولغان ھەمىشە بارا.

جىستالى كاتوتئىدا، بولار ئولنى يانئىدا (ئىككە) بۇلغار مەملەكەتنىك ئىك، زوز شەھەرنىدەن ئىسە، بلەنگەن) «ھوجالار» تاون كم بلمى؟

جەمى بولسا ھەر جاھار شەنبە كۈنۈن، يۈسۈپ بويىنچا «جو جالار تاۋىنا باروچانلار، سوزنلار. جو جالار تاۋىنا كىلىپ تاۋىق، سارق كەجە چالالار. . . . ئاغاجقا نەرسەلەردى بەيلىلەر، ئوقىلار، جىللىلار، چىشەسەندەن، سو ئالالار.

مۇنى چوۋاشلاردا، تانارلاردا، ئىلىلاردا.

چۈنكى بۇرلانىڭ بۇرۇنقى دىنلەرنى بويىنچە، بو نەرسە بار.

بو عادەتنىڭ تىشى ياعى مۇسلمانلار چالما چالپ، ناماز ئوتب ئىشلەنەدە، ئانىڭ ئىچكى ياعى «سوعا نەرسە سالو» «ئاغاجقا كالا چالودر».

بۇلار ئاراستىدا قوبول ئىتىلىگەن ئىسلام دىنىنىڭ خەزىگى يازمىنى شۇندى.

ئالتۇن ئوردادا دەۋلەتتە ئىسلام دىنى.

ئالتۇن ئوردادا دەۋلەتنى تۈزۈلگەنچە، خەزىر خاناندا، مۇسلمانلارنىڭ بولغانى ھەم ئىران شۇماخى، باعداددان مۇسلمان سەۋدەگەرلەرنىڭ كىلىپ يۈرۈلەرنى مەلۇم: ئالتۇن ئوردادا دەۋلەتنى بىلەن بىرلىكتە سالغىن، زور ساراي شەھەرنى خەزىر ھەم بۇلغار قوللىدىغان سەۋدەنى ئۈزۈتە كوچىرىگەنگە ساراي شەھەرنى سەۋدەگەرلەرنىڭ مەزكەزىتە ئەيلەندى.

تۈرلۈ دىنلەر بىلەن ئالشا — بېرىشى بولماغان باتو ئانىڭ، ئولى سرتاقا خانلار كېرەك خرىستىيان، كېرەك ئىسلام دىنىنى بىر تۈرلۈ دە ئەھمىيەت بېرىمەنلەر. ئالار ھەمىشە، شول مانعولىيانىڭ بايتاقتى بولغان قاراقۇرم شەھەرنىڭ شامان دىنى بولغان ئۈزلەرنىڭ مىالى دىنلەرنىڭ ئايرىلمادىلار.

مانعولىيەدە كۈچە خانقلارنىڭ تايبى جوجالاق كۈن كوروشى. بىلىگىنى، قۇل بىلەر. سەۋدەگەر — ئالشا بېرىشكە نېگىزەنە باشلاغان ئالتۇن ئوردادا مەملەكەتنى ئۈچىن يارامىدىر ئىدى.

مانعولىيەدە كۈن نەسلى بىرلىگىنى قومىيەت، تۈرمىنىڭ ئىك، زور تېرەگى بولسا، ئالتۇن ئوردادا دەۋلەتتە مىلك، تەرتىپ سىغى ئايرىملىق ئىك كۈچلۈ بولوۋى عامىل ئىدى. شوكار كورە ئالتۇن ئوردادا خانلارنى ئۈزلەرنىڭ سەۋدەگەر بېكىلەرنى، چىت مەملەكەتتەن كېلىگەن سەۋدەگەرلەرنىڭ تەئىبىرى بىلەن تەرتىپ، مىلك ساقلى تۇرغان دىن قوبول ئىتەرگە مەجبور بولدىلار.

ئالتۇن ئوردادا مەملەكەتتە دە ئىك ئىسلام دىنى رەسمىي رەۋىشە بەرەكە خان تارافىدىن قوبول ئىتىلە.

ئىسلام شەرىئەتى بويىچا كەدە كم ئىسلامنى قوبول ئىتتە، ئول ھەر جىردە گنى مۇسلماننى ساقلاغا تىيش. چۈنكى «مۇسلمانلار ئىشلىگەن ئارقان تۇساقى بىر بىرەن ئەنتىب تۇرغا تىيشلەر». بەرەكە، شول ئىگىز بويىچا، ئول چاغندا، ئاناقلنى بولغان ئىسلام مەملەكەتنى باعداد خەلىفەلەرنى بلەن دوسلانادر. ئالار باھ سەياسى، ھەم روخانى - سايوز ياسىدەر. بەرەكە رەسمى ئىسلام دىننى قوبول ئىتتەكەج، تايىعى، ھەسكەرنى دە، شول دىنگە كىرگە مەجبور ئىتتە. دالادا يۇرى تۇرغان بۇتن كۈن كورشى ئات ئۈستىدە بولغان ماعول ھەسكەرنى ئۈچن دۇسلا م دىننىڭ بىر تىن كۈمشكە كىرەگنى يوق. بەرەكە مۇسلمان بولغانلەن ئۈچن ئالارنى «حاق دىنگە» ئۈندەرگە تىيش، بو شوشى دىن ئىگىزىدەن ئالتىن ئوردا مەملەكەتتە قومىيات بىرلىگىنە زارار كىياب، تۇراق ئالاشلار باشلانادر.

بو تالاشنىڭ ئىك زورسى ئالتىن ئوردانىڭ سەياسى مەركەزى بولغان قارا تۇردىدا تولى قانان، ئولى ھولاكو، ئىسلام دىننى سەياسى بىر تەرتىب دىب قاراعانغا. ئانك قەردەشى ئالتىن ئوردا خانىدان بەرەكە خاننىڭ مۇسلمان بولۇش ھەم ئانك باعداد خەلىفەلەرنى بلەن سايوزنا - دوسلۇققا قاراماسدان، ئوزنىڭ كۈچى ھەسكەرنى بلەن باعداد خەلىفەسى ئىلەۋەتسىم بىللەھىنى ئەسىر ئال، باعدادنى جىر يۈزىدەن يوق ئىتەرلەك دەرىجەگە كىتتەرب جىردى.

ھولاكو - بەرەكە خاننىڭ قەردەشى، توردان تورتى سەياسى باش خاننىڭ ھەسكەر باشلىغى بولسا، بۇتن ئىسلام عالمىنىڭ قانلى يەشكە تۇشۇننە قاراماسدان ماعول ئىمپېرىيەسىنىڭ مەنقەھەتى ئۈچن باعدادنى ھەلاك ئىتدى. شولاي ئىتت بۇرنى تاتارلار ئاراسىدا بىشامان دىننى بلەن ئىسلام دىننى قارا قارشى بەرلەشلەر.

ئىسلام دىننىڭ روخانىلارنى باعدادنى خەلىفە تۇرغان، ئورن، ئاگا زارار كىترو دىنگە زارار كىتترو دىب سەۋدەگەرلەرنى، مۇرزىلار، تۇرەلەرنى قۇرتتالار.

ئىسلام دىننى سەۋدەگەرلەر، زوز ئالپاوتلار ئۈچن - مىلىكىنى ساقلى تۇرغان تەرتىب قويا تۇرغان، ئالارغا ئىككىنچى سىنىقنى ئىكسىپلونا قىروايت ئىتەرگە كامىل يول قالدىر تۇرغان دىن بولغانغا - روخانىلارنىڭ قۇتقۇسنىنا قولاق سالى، ئالتىن ئوردا خانلىقىنىڭ باش قارار گاهى بولغان مانعولىيا ئىمپېرىيەسىنە دۇشمانلىق ئارتادر.

مانمولياداعى شامالار ئۈچۈن قايداغا بولسادا چىغىز بالا لارنىڭ خانلىقى كىرەك، ئول خالقنىڭ دىنىدە، ھادەت غۇرقىدە كۆپ ئىشنى بوق.

منە، شۇندى قارلىقلار يەنى بەرەكە خاننىڭ رەسمى رەۋشە ئىسلام دىنىن قاپول ئىتو نەتىجەسىدە، تاتارلارنىڭ، ئوزلەرنى ئاراسىدە ھەزرىگى تىل بىلەن نەيتكەندە گراژدانلار سوعىشى باشلانار.

بەرەكە ھەم ئاننىڭ سوڭىدا كىلگەن تاتار خانلارنى ئۈچن ھولا كو نەسلىن، (تاتار تارىھىدە ئالارغا «ئىلخانيلار» دىپ پۈرتەلەر) ئىك دۈشمەن بىر نەسلى بولغانما ئىككى ئاراداعى ئىنتىرىگە، بىر بىرىگە ئاياق چالونىچە يۈزىلارغا قەدەر سوزنلا.

ئالتون ئوردادا ئىسلام دىنىن رەسمى قاپول ئىتو ئۇشبو نەتىجەلەرنى بىردى:

1- ئىسلام دىنى، ئاننىڭ شەرىئەتنى ئىلگى تاپىمى كۈن كورش شارايتىدا تورا تورغان كوچە خالقنىڭ تورمىشنى، تورىنى كىلمى.

2- ئالتون ئوردادا قاپول ئىتاسگەن ئىسلام دىنى تاتار خالقنىڭ تاپىمى روھنا ئاننىڭ كۈن كورشنى قارشى بولغانما، تاتارلار ئاراسىدا گراژدانلار سوعىش تودردى.

3- ئالتون ئوردادا قاپول ئىلغان رەسمى ئىسلام دىنىنى ئىك ئىك شەھەردە، زور مىلك ئىيەسى ئاراسىدا تارالسا، خالق ئاراسىدا، تارالدى، شوڭار كورە ئىسلام دىنىن خانلار، تورلەر، ئالپاوتلار، ئىرى ھەم واق سەۋدەگەرلەرنىڭ دىنى، بولب قالدى.

تاتار خانلىقلار دەرۋىدە روھانىيلار.

روھانىلىق — ئاللا بىلەن بەندە ئاراسىدا بولغان ئورتاقلىق دەرۋەسى.

يەنى بەندەنىڭ روھىدا بولغان دىنىي ھالەتنى ئاللاغا جىتتىدروچى مۇتاسسىلار، دىگەن سوزدر.

دۇرۇسندە روھانىيلارنىڭ سەياسەت، ئىقتىسادى، ئىجتىمائىي تۇرمىشقا قاتناشلارنى بولماسقا تىيىش ئىدى. لاکىن ئىندىگە زاماندا، ئىندىگە خالق ئاراسىدا بولمىن روھانىيلار باش ئاباقلارنى بىلەن سەياسى ھەم ئىقتىسادى تۇرمىشقا چومالار. ئالايغىنا توڭل سەياسى ھەم ئىقتىسادى تۇرمىشدا ئىك ئىك باشلاب روھانىيلار سوز ئالالار.

شونڭ ئۈچۈن غەربىي ياروپانىڭ خالقلارنى تارىخىدا - غالى خاكىمىيەت ئۈچۈن غالى روحانى بىلەن كارول، پادشا، ئىمپىراتور ئاراسىدا تالاش، تارتىش مڭ، يىل بويىدا سوزلدى.

غالى روحانى (پاپا، پاترىيارخ، شەيخلىسىلام) بىلەن پادشا، كەنز ئاراسىدا تالاش- روسىيادا ئىۋان گروزنىدان باشلاپ - I نچى يىوتىغا قەدەر باردى. تۈركىيەدە سۇلتان سەلىم زامانىدىن - ئىك سۈككى دەۋلەت تەرتىبى بۈيۈك مىللەت مەجلىسى (ئاتقارا خۇكومەتى) ۋاقتىغا قەدەر كىلدى.

ئەلدىدە شول نىزاع بارا. مۇننى خەلىقەلك نىزاعىنى دىب يۇرتكەن بولالار. روحانىلار يوعارى سەياسەتكە قاتشولارنى بىلەن بىرگە ئالار، شول خالقتىك مەنقەعتىن ساتودان بەردە يراق تۇرمىلار. تارىخ بىتلەرنىدە مۇننى ئۇخاشاشلارنى يۈزلەپ، يۈزلەپ تابارغا بولالار.

ئاتار خانلىقلارنى دەۋرىدەدە روحانىلار زور، ئورون تۇتىدالار.

ئالاردا سەياسەتكە قاتشالار ئىدى.

بىزنىڭ ئاتار تارىخىدا روحانىلارنىڭ تۇتقان، ئورنى كۆپرەك ھەم ئاچىراق قازان خانلارنى زامانىدا قالغان. قازان خانلىقىدا، خان سەياسى خاكىم، ئول تىشقى باقدان رەسمى خاكىم، بولب كورنە، ئۇ يىندە بۇتۇن ئىشنىڭ بارىشى قازاننىڭ قىيادالارنى - (ئالپاۋتلارنى) بىلەن بىرلىكىدە بارا تۇرغان روحانىلار قولىدا ئىدى. قىيادالارنىڭ ئوز ئارا پارتىيالارغا بولنولەرنى ھەممەسىن روحانىلارنىڭ بارماقلىرى بىلەن بولدى.

قازان خانلىقى ۋاقتىدا روحانىلارنىڭ روس پارتىيىسى، روس كەنزى ياقلى بولغانلارنىدا بار، ھەم، شول پارتىيىنى ئۈزۈچى، بولب يۈرگەنلەرنىدە بار.

قازان خانلىقى دەۋرىدە، ئەگەردە بەر، زور سەياسى، يۇمش بىلەن چىت مەملەكەتكە ئىچى جىيەرلە ئىكەن، ئاندى ۋاقتلاردا روحانىلارنى سايلى تۇرغان بولغانلار، كۆپ ۋاقتدا، بو روحانىلار خانلىقنىڭ مەنقەعتى بىك ئارزان بەيگەساب قايتقانلار. (1)

قازان خانلىقىدا ئىك يوعارى روحانىلىق دەرىجەسى سەپدەلك بولغان، بو سەپدە لىر ئوزلەرن مۇخەممەد بەيگەمبەرگە ئىلتىب تىرىپ، ئوزلەرن شەرىف دىب يۇرتكەنلەر.

(1) ئاساقا كەرى خاننى مەكەۋدە تۇتىپ جىيەرۋدە جىيانەت قىلغا يۈرگەن سەپدىنىڭ ئىسمى

بىك ئاتاقلى ئىشلەردەن

ئىگەردە خان بوتەن پادشا بىلەن سەياسى يازىشى باشلاسا. خان ئىسمى ياتىدا
ھەر ۋاقت سەيدىنكە دە ئىسمى مەجبۇر بولغان.

خان نورامدا سەيدىنى كورسە ئاتىدىن تۇشۇپ ئولوغارغا تىيىش بولغان.

خالق سەيدىنىڭ چاپان ئىتەگىنى كىنە ئوبە ئالغانلار.

خالق دەۋرىدە ئالپاۋاتلار، زور تورەلەر بىر ياتقان، روحانىلار ئىككىنچى
ياقدان خاننىڭ نىڭ ئۇشانچىلى تىرەكلەرنى بولغان روحانىلار خالق قارىشىدا دىن
ئىش قارۋىدى كىشلەر، بولۇپ كورنەلەر، ئالار ھەر ۋاقت، سەياسەت ئىشى بىلەن
باش ئەيلەندىرۈپتۇر. بۇنىڭ مېسالى بىزنىڭ ھەزرىتى زاماننىڭ روحانىلارنى بىلەندە
چاغدۇرغا بولسا.

تۈركىيە مەملەكەتىدە - ئانقارانىڭ بۇيۇك مىللىت مەجلىسى سۇلتانلىق (پادشالىق)
خەلىپەلىكىنى بىرگەچ، روحانىلار باشلىغى شەيخائىسلام - مۇكاڭ قارشى تۇشىدى.

- بىزنىڭ ئىسلام شەرىئەتنى بويىنچا خەلىپەسىز، سۇلتانسىز مۇمكىن توغۇل، دىندى
شولاي ئوق ئانقارا بۇيۇك مىللىت مەجلىسى، ئانگىلىيا، فرانسىيا قاراماتىدا بولغان
غەرب ئىللەرنى ئانتانتانىڭ بوعازىدىن قۇتقارغا كىرىشكەندە، شۇنداق ئىللەرنىڭ
روحانىلارنى -

- بىز ئانگىلىيە، فرانسىيە بىلەن قالايمىكەن دىيىپ ئىمان قىلىنغانلار.

چۈنكى بۇلار بۇ چاغدا ئانگىلىيا ھەم فرانسىيا ئالدىنقى سانئەمانلار ئىدى.

ئىندى ئىلچە زائىر، مىس كىك مۇسلمان غەربلەرنىڭ مەملەكەتىدە كىرىشكەنلەرنىڭ
ھەممەسى ئاندىكى روحانىلارغا بەيلەنگەن ھەر كىم بىلە.

روحانىلاردىن بىلەن قوراللاندى؛ شۇنىڭ ئىسمىدەن خالىققا حىيانەت قىلدىلارنى سەيلەن

بىك كۆپ خالىقلار كاپىتالىستلارنىڭ زەنجەردىن قۇتۇلمايمىلار.

بىلىنگىلى بۇلاردىن روحانىلار بىلەن خانلار پەيسە كەزىلەر ئاراستىدا بىر بىرنە
سىنىقى دۇشمانلىق ئاڭلانماق، بۇ ئىككى دەرىجىلى تورەلەر ئاراستىدا تالاش بارى،
تاعىن ئەيتەم، خالى كىيىمەت، پەغىنى سۆڭەنى سوز كەندە بولۇ مەسئەلەسىدە كىنە ئىدى.
ئىندى تالاش بىشكەچ روحانىلار سەياسى ياقىدىن رەسى چىككەنگە خەلىپەلەر،
خانلار، ئىمپىراتورلار، كەزىلەر، پادشالارنى تەسدىق قىلىپ، ئالارنى ئالاننىڭ ئوزى
سايلاپ قويغان كىشلەرنى دىيىپ خالىقنى ئالداۋالاردىن قۇتقازغانلار، شۇنىڭ ئۈچۈن

بۇتۇن پادىшалار، خەلىپەلەر بىر ياقدا دىن — ئىككىنچى ياقدا بىر بايلار سەينى — ئىقتىسادى
كۈچ باغانلارنى ئۈستىدە يەشەدىلەر.

بۇ تانار خانىغلاردا بىر خەقىقەت بولۇپ قالدى..

رېۋالېيوتسىيىيا كۈنلەرنىڭ دىن مەسىلىسى.

دىن بىر ياقدا بىر خەلىقنىڭ كۈن كۈرىشى ئۈسۈ دەۋرىدە تۇرا تۇرغان روھنى بىر
حالت بولسا، ئىككىنچى ياقدا دىن غۇموم ئىجتىمائىي، سەياسى، تۈرمەشدا زور رول
تۇتقان بىر فاكىت در. تانارلار ئاراسىدا چىنلاردا دىننىڭ سەياسى بىر فاكىت بولۇپ كېلىۋى
قازان خانلىقى مەسكەو پادىشاھى ئىدارەسىگە كۈچكەندەن، سوڭ ئىسلام دىنى تاتار
بېكەلەرنى، تاتار ئالىپلارنى ئۈچۈن سەياسى ھەم ئىقتىسادى تەرەك بولۇپ كېلىدى. تەكرار
ئەيتىم بارى، شول تانار مۇرزىلارنى، تاتار بېكەلەرنى ئۈچۈن كەتە بولىدى.

قازاننى سوعىش ئالمان IV.V نىچى ئىۋان ھەم ئاندىن سوڭ كېلىگەن كەزىلەرگە
ئىچكەن بولسا، مۇنداقى ئورنلارنى كالونىيەغا ئەيلەندۈرۈ، شونىڭ بىلەن روس ئالىپلوت
حاكىمىيەتنى، نەوزن ئارتىدىغا كىرەك ئىدى.

بودا بارى قازان خانلىقى ئورنلارنى روسلارنى كۈچىرۈپ، ئوتتۇرا، ئالارنى ئىقتىسادى
كۈتەرۈ ئىدى.

ئاندىن، سوڭ مەسكەو كەزىلەرنى ئۈچۈن بۇ جەردە سەياسى حاكىمىيەت ئۈستىدە
مەسكەو پادىشاھىنىڭ زور تەرەك بولغان پراۋاسلاۋىيە دىنىدە تاراتۇ كىرەك ئىدى.

مە، شوندى مەنئەئەلەر ھەم ماقىسادلارنىڭ بەرلىشۈلەر نەتىجەسىدە ئىسلام دىنى
تانار بېكەلەرنى، تاتار ئالىپلارنى، زور ياردەم ئىتىدى.

بوتۇرندا تارىخ كىتابلاردا بىك كۈب نەرسەلەر بار. لاكىن ئالارنى مۇندا جىمىمىن.
شولايدا بىر ئىككى ئاچمىراقلار ئەيتىپ ئوزامىن:

1552 - 1557، بىل ئاراسىدا مەسكەو كەزىلگىنى حاكىمىيەتنە قارشى ئۈزۈلگەن
خەركەت بولغانى مەعلوم. بۇ خەركەتنىڭ باشىدا زور روھانىلار ھەم بەكلەر مۇرزىلار
تۇرادى. مۇرزىلار قارشى تۇرا، چۈنكى روس خۇكۈمەتنى ئالارنىڭ ياخشى جېرلەرنى ئالىپ
چىت جەردەن كۈچ كېلىگەن روسلارغا بېرەدر.

روحانىيلار قارشى تۇرا، چۈنكى مەسكەو ھاكىمىيەتى، مۇسلمان روحانىيلارنىڭ خۇقوقىن، تاتار خانلارنى تۈسلىرى رىعايە قىلمىلار، ئالارغا زور وازىپىلار ئاقچالاردا بېرىمىلەر. روحانىيلاردا، مۇرزىلاردا قول تۇتىشىپ ھەرگە تىنى ئالما بارالار. شۇنىڭ ئۈچۈن روحانىيلار ھەر ۋاقىت سەياسى كۈچلىرىنى ئامىل بولۇپ كېلىدىلەر.

ئىللىنى ئالغىنى، يىل ئىچىدە روسلار ئىدىل بويىدا كۆچمەيدىلەر سوڭىدا تاتار مۇرزىلارنى بۇنىلەي روحانىيلار تۇچاىندىن ئايرو ئۈچۈن 1681 نىچى، يىل فارمانى بويىچا تاتار مۇرزىلارنى تاتار خانلىرىغا چوقىتىرىغا توشىلدى.

ئەگەردە چوقىتىلمىلار ئالارنىڭ جىيرلەرنى ئالغىنى بولۇپمۇ تەكە يەنە چوقىتىلمىلار كىشىگە ئالما بېرىرگە دېلىدى.

يىلگىلىنى يىك كوپ مۇرزا مۇندى فارمان سوڭىدا چوقىتىلدى. ھەزرىگى مۇسلمان فامىلىسىدىن تاتار روسلارنىڭ تۈپلەرنى شۇندىن قالغاندىر (مۇراتقىلار، مانسورقىلار، سابورف ھەم باشقىلار).

مۇسلمان روحانىيلارنى ئاقىرن، ئاقىرن تۈپ مۇرزىلاردىن ئايى ئالما تۈپ تۈپلەرنە سەۋدەگەرلەرنى، ئول كولا كىلارنىغا، جىيىپ قالىدىلار. مە، شۇنىڭ ئۈچۈن مۇسلمان روحانىيلارنى، مەجىبورى ئولداق، روس مىسىيانىرلارنى بىلەن كۆرەشۈدە، زور، ئورن تۇتىدىلار.

ھەم مۇسلمان روحانىيلارنى 1905 نىچى، يىل رىۋالىيوتسىيىسىگە تەدەر ئىدىل، بويىن تاتارلارنىڭ ھەم دىنى، سەياسەتنى ھەم دۇنياسىن قاراپ، تىكىشىپ كېلىگەن يولباشچىلارنى ئىدى.

تاتار خالىقى ئىسلام دىنى، بۇرنى شامان دىنى بىلەن بىرگە قوشىپ، تۈتۈپ كېلىدە، ئوزنىڭ موللاسىغا، بويىنىپ كوپ وقاتلاردا ئاننىڭ كېڭەشنى بىلەن ئىسەبلەشەدەر ئىدى.

يىلگىلى رىۋالىيوتسىيىلار، بۇرنى پادىشاھلارنىڭ سەياسەتنى قايسى ياقىدىن بولسا ئوزگەرتىرگە تېشىلەر، 1905 نىچى يىلدا ئوق رىۋالىيوتسىيىلەر ئاراسىدا پادىشاھ كۆمەتنىڭ دىنىنى قسوى، مىسىيانىرلار ئارقىلىق بوتەن دىن خالىقنى جەبىرلەتۈننى ئاچقىدىن ئاچق ئەيتىپ، ئىشنىڭ بوي تەرىقىنى قىرناۋىغا تارىخى كۆرەشۈچىلەر بار ئىدى. بويىكا ئام پادىشاھ كۆمەتنىڭ دىنىگە قارشى تۇتقان سەياسەتنى ئازراق ئوزگەرتىرگە ھەججور ئىتىدى. شۇ بىلەن بىرگە مۇسلمان روحانىيلارنىڭ «ھامىلىك» — «دىن ساقچىسى»

«مىسيانيرلار بلەن كۆرە شوچى» كىك، زولنى كىمىدى. مۇنار قەدەر مىسيانيرلاردان قورققانما روھانىيلارغا «ئىل - تىش» ئاچارغا شۇبەھلەنگەن ھەم تا كىيىكاسزلىق دىب قاراعاق كىشلەر - فرونت براسگن زاغىقلە تەلەر.

موللارنىڭ ئوزلەرن ئافرن، ئافرن تەنقىد ئىتەرگە كىرەلەر.

1905 نىچى، يىل رىۋالىيوتسىيەسىنىڭ دىن مەسئەلەسىدە كىترگەن بىردىن بىر بولەگىنى

- موللارنى تەنقىد ئىتە باشلاۋ، ئالارنى ئايرىم «تىپ» ئىتەپ ئىتە دەپ بىياتقا كىرتىۋ، گازىتە يىتەلەرنە يازۇ كىكلەردىر.

شونىڭ بلەن بىرگە موللار تارافىدىن قاچىنىپ يۇرۇگە (ھىجىباقا) بىك تىق ھىجوم

باشلاندى.

بو ئىندى يۇتۇن موللارنى بۇتئەلى قاشتادى. بو توردان تورى بۇتۇن

ئىسلام عادەتتە، ئىسلام شەرىئەتتە قارشى بارۇ، «كۆفرلىك» دەھەرلىك «دەھىياسزلىق»

بىك نەرسەلەر ئىدى.

بىلگىنى، بو يىللار ئىچىدە بىك كۆپ سوزلەر، يازولار، كىتابلار بولغاندىر.

لاكىن بۇلارنىڭ بىرىنىڭدە قارار رەۋىشىدە، غەمەلگە قويۇلۇشى مەجبورى بولمادى

شولايىدا خالىق ئاڭىدا مۇڭدا، زور ھەزىللىك بار ئىدى.

چۈنكى ئىشچى كىشى ئۇچۇن قاچى يۇرۇ زارادى، ئول كىرەگىچە ئىشلى ئالى

ئول ھاتتە - ئويىناپ قىنا (ئىشلەمەگەندەگىنە) قاچا، شەھەر ئىشچىلەرنى بىردە قاچى

تزدەن سىزغانب ئىشلى.

قاچۇچىلار سەۋدگەر قاتىنلارنى، موللا بىكەلەرنى گىنە ئىدى.

شونىڭ ئۇچۇن «خاپاننى» بىتدەگىن بىردەن بىك تەز تاشلادىلار. تاغى ئەيتەم

چاپاننى تاشلاتۇجى خالىقنىڭ ئىقتىسادى، تۇرمىشى ئىدى.

1917 نچۇڭ يىلى فيۋرال رېۋالېوتسىيەسى

فيۋرال رېۋالېوتسىيەسىمىزغا قەدەر تاتار قاتنلارنى —

— قاچى يۈرۈلەر،

— ئىرلەر بىلەن قىچىرىپ سۆيلىشەلەر،

— تىياتىر، جەمئىيەتلەرگە بارالار،

— زاۋۇد - فابرىكىلاردا، تولپ ئىشلىەر، ئىدى.

شۇڭا كۆرە، بو رېۋالېوتسىيەنىڭ، بۇرچىن روھانىيلارغا ھەم دىننىڭ قايرى ئەدەبىتىگە قارشى كىلۈگە بولى، بەلكى دىننىڭ ئوزىنى ئامىك باغانلارنى جىيەرو مەسئەلەسى ئىدى. فيۋرال رېۋالېوتسىيەسى بۇرژىۋازىيەنىڭ دىيما كراتىيەسى ياراتقان رېۋالېوتسىيەسى بولغانغا. بۇرژىۋازىيەلارنى دىننىڭ ئوزىنى - حالقىغا زارارلىق، حالقىنىڭ كۈنى كۆرۈشۈش، ئامىك ئىشلەپ چىعارو كۈچۈنە قۇماچاۋلۇق نەرسە ئىكەننى ئاچقىدىغان ئاچق سۆيلىەرگە باتۇرچىلىق ئىتمەيدى. ئول دىننى كىرەم نەرسە، بارى ئامىك قايرى ئورۇنلارنى ياڭارتىغا، ھەزرىگى تۇرمۇشقا ئوشامان ياقىلارنى بىرەرگە كىرەك دىلەر. تاتار ئوقىغانلارنى تاتارلارنىڭ ياڭالىق ياتىدىغان بولغان سەۋدەگەرلەرنى دىننىڭ قاتنى قىزغا قاراپ تۈزۈلگەن ياقىلارغا ئاتۇزەترگە كىرەك دىلەر. ئالار شۇنداق غىبارەت:

— قاتنلار ئاچق يۈرۈشلەر، مۇنى، ئىسىن دىلەر بىلەن تاسدىق ئىتەرگە كىرەك.

— كۈپ قاتنى ئالونىڭ سەۋەبىلەرن قارارغا كىرەك.

— قاتنلارغا مەچىتىگە كىرگە ياراسىن، مەسئەلەگە ئىشچىلەر كىلىپ قوشىلغانغا، تاتار

زىيالىسىنىڭ تالابىلارنى كىنەت ئۈزگەرە تاتار قاتنلارنىڭ ئالار بىلەن بىرگە:

— قاتنلار ئىرلەر بىلەن بىر تىگىز بولسىن. (شەھادەت، مىراس مەسئەلەلەرنىدە).

— كۈپ قاتنى ئالو بۇتەلى بىرلىسىن.

دىپ قوبالار.

شولاي ئىتەپ فيۋرال رېۋالېوتسىيەسىدە ئىسلام دىننىڭ بىر بىك نىق ياعنى دىپ ئوبلانغان ھەم حالقىنىڭ كۈنى كۆرۈشۈش بىك قاتنى بەيلەنگەن قاتنى قىز مەسئەلەسىگە ھىجۇم ئىتەدە دىننىڭ بۇتەلى ئوزى ئىكەنچى رېۋالېوتسىيەگە ئۈكۈ: بىر رېۋالېوتسىيەسىمىزغا قالدۇرلغان ئىدى.

فيۇرال ريۋاليوتسىيىسىدەگى دىن مەسئەلەسىن ھەم دىن مەسئەلەسىدە مۇسلمان روھانىيلارنىڭ ئۆزلەرنىڭ ئىچىك تۇتولارنى ياخشىراق ئاڭلار ئۈچۈن مۇنداق شۇل كۈنلەردە بولۇپ كىچىكەن بۇتنى روسىيە مۇسلمانلارنىڭ ئىسىزدلەرنىدە، بۇ مەسئەلەنىڭ قاراشنى كۆرسەتەت بۇزماقچى بولامى.

مەلۇمكى، بۇ ئىسىزد مەسكەدە بولدى.

ئىسىزدە تۈركىستان، خىۋا، بۇخارا، كەڭەز، قىرغىز، ھەم ئورتا روسىيە مۇسلمانلاردان ۋەكىللەر بار ئىدى.

ئىسىزددا دىنگە مۇناسىۋەت بولغان مەسئەلەلەردىن بىرى قان قىز مەسئەلەسى ئىدى. بۇ مەسئەلە قارالماسدان ئىك ئىسىزد ۋەكىللەرى ئاراستىدا بىر سوزلىك ئىك يوقلۇقى مەلۇم ئىدى. شۇلايدىدا خالىق فيۇرال ريۋاليوتسىيىسى، دىيما كراتلىق بلەن باش ئەيلەنگەندە:

— قان - قىز مەسئەلەسىدە ئىك سۆزلىك كۆرسەتەلەر.

— قاتنلار ھەر مەسئەلەدە بىر تىگىز خۇقۇقنى بولغا تىيىش دىلەر.

مەسئەلە شاقىنى مۇزەكەرە سۆڭىدا، زور كۈچلۈك بلەن:

1) روسىيە مۇسلمان خاتىنلارنى بۇتنى گراژدانلىق خۇقۇقىدا ئىرلەر بلەن بىر تىگىزلەر.

2) مۇنداق سۆز شەرىھەت خۇكىمىنە تايانپ كۈپ خاتىن ئالو قاتىمىيەن بىرلەرگە

تىيىش.

نىگىزلەرنى قوبۇل ئىتلىدى.

يىلگىلىنى بىزگە ھەزىر ساۋىتلار روسىيەسىدە تۇرۇپچىلارغا مۇنداق بىر پاكائىش يوق تۇسلى. بىگىرە كەدە موللارنىڭ ئوز ئارالارنىدا، بۇ قەدەرنىڭ شەرىھەت كە قارشىلىقى يوق دىيۈپچىلەر بار ئىدى.

مەسئەلەنىڭ ئىك قىز ھەم دىن مەسئەلەسىن سۆيلەگەندە ھەر ۋاقىت خەتەدە ساغلى تۇرغان ياقلىرى، شۇل تارىخى مەجاسىدە روھانىيلارنىڭ سۆزلەرنى ھەم ئالارنىڭ پراتىسلىرى ئىدى.

خاتىن - قىز خۇقۇقى قاراعاندا مەسئەلەنىڭ ئىككى پاجى بار.

بىرى - تۇتالاردا شەرىھەتتى، قۇرئاننى بۇرغىلاي، سىغىلاي، مۇھەمەد پەيغەمبەر ئۆزى ئىچىك ئاڭلاسا شۇلاي ئاڭلاۋچىلار بار. بۇلارنى بىرىم مولاسنى كەرامەتوللا ئايدار ف شىكىللىنلەر.

ئىككىنچىسى - قۇرئاننى، شەرىئەتنى جى تىرى شىكلىنى ياق ياققا تارتۇعا يارى،
قۇرئاندا ئايقاقارنى ئاقلانا تۇرغان سوز، ولسادا، ئونى زامانغا، تۇرى كىتىرگە
توشۇچىلار، بۇلار:

موسا بىگىيف، زىيا كەمالى، ئاتلامىف، ع. بوبى كىكلەردى. يوعاردىغى قارار
بويىچا خاتىلار شەھىدە تەدە، مىراسدا، ئىرلەر بلەن بىر ئىگىز بولالار ھەم كۆب خاتى
ئالودا يارامى.

ۋە حالەنكى قۇرئاننىڭ ھەرفلەرنە قاراعاندا ئىش بۇتئەلى باشقا.

مۇنى كەرەمەت موللا ئايدارف خاتىلار بلەن ئىرلەرنىڭ گراژدانلىق تىگىزلىگى
خاقتىدا قۇرئاندا مەنە ئىچك ئەيتكەن، دى.

ۋە شەھىد شەھىدە يىنى من رجا لىكم فان لم يكونا مر جمل وأمر أئین الخ.

مۇنىڭ بىزنىڭ تىلدە مەناسى: «ئىرلەردەن ئىككى كىشى شاھىد ئىتىگىز، ئەگەردە ئىككى
ئىر ئابلەسا بىر ئىر ھەم ئىككى خاتىدا يارى» بولادى.

مۇندا تارتىغا سوزارغا ھىچ بىر ئورن يوق. قۇرئان تۇرئىدان، تۇرى:

- ئىككى خاتى بىر ئىر ئورنىغا تۇرا، دىگەن.

ئىندى مىراس مەسئەلەسنە كىلىگەندە، شول ئوق قۇرئاندا:

ۋە لىذكر مثل حظ الاثنتین، دىگەن.

مۇنىڭدا بىزنىڭ تىلدە گى مەنە نەسى:

- ئىرلەرگە خاتىلار تەدە ئىككى ئۇلىش بولارغا تىيش، دىگەن سوز بولادى.

مۇندادا بىك ئاچق.

كەرەمەت موللا شولارنى ئەيتكەچ، ئىمىزىدە ئوزلەرنى مۇسلماندا، دىنلىدە، بولاب

قالسىلارنى كىلە، قۇرئاننىدە يارو بيا زا كونا لى كىك ياسارغا تلو چىلەر، ئالار

دۇرۇستى تەۋە قۇشنىڭ كىشىدەن قاچام دىب ئوز باشن قۇمما تەۋ تۇسلىرىك بولادى.

شولار ئىندى موللارغا

دالوى دىب قىچىرالار.

مۇندا غەيب موللاردا توگىل، بەلىكى قۇرئاننىڭ تۇب خۇكەندەدر.

شونىڭ ئۇچىن موسا بىگىيەلەر ئەگەردە قۇرئاننىڭ ئاچقەدان ئاچق ئەيتكەن ئايەتنىڭ

خۇكەلەندەن قازالار ئىكەن، ئالار ھىچ بىر ۋەدەن قورقۇمىچا:

خەزىر، بو قۇرئان ئىسكىرگەن، بو زامانغا ئۇشاپ بىقى، ئانئك خۇكىملەرنى، تورى كىلىمى، دىب ئىبىرگە كىرەك ئىدى.

بويىلاردا، موسا بىگىيىقلەردە بۇلارنى ئىتەيلەر.

شونئك ئۇچۇن ئىشچى ھەم ئاۋل خالئقئك مېىن بوتاب تۇرالار. شوندا ن فايدالانالار.

ئاندا ن، سولئ نىمە، توللا خەزىرەت نىوشف دىگەن موللا يوعارئدا ئىتلىگەن قارارلارغا ھىچ رازى توگل، ئانئك دەلىللەرنى:

— قارادا: «نىكاح واقتىدا كىيەونئك قولدا ن بر قاتن ئۇستىدەن ئىكئىچى قاتن ئالماسقا يازو ئالئىن» دىيىلگەن. عەجاىبا، خۇرىيەت مەيداندا بو كىبى قەرارلارنى تەقدىم ئىتوچىلەرگە تەئەسسەف ئىتەبىز» دى.

ئىكئىچى خاتىنلار ئىرلەر بلەن ھەر خۇقوقدا بىر تىگىز بولسىن دىيىلگەن، مۇندى تەقدىم قۇرئان ئايەتلەرن ئايلاق ئاستىغا سالب تابتاو بولا: قۇرئاندا تەعدو زوجات، مىراسى، شەھادەت مەسئەللەرنى مۇكار بۇتەلى قارشى» دى.

بو سوزلەرگە باشقا 192. وللادان 58 قاتن قز مەسئەللەرنىئك، شول رەوشدە قارار قىلورلارغا قارشى ئىسىزدنئك پرىزىدىيوماننە پرائىست بىرەلەر.

يەنە، شول پرائىستلەرگە قوشىلپ - ئاىرم رەوشدە خەزىرگى قازىلاردان كاششاف موللا تەرجىمانىدا يازب بىرە.

كورەسك كەششاف موللا قاتنلارغا خۇقوق بىرۈگە قارشى ئىكەن.

شولاي ئوق قرم مۇسۇلمان رەكىللەرنى دە: «روحانىيلار خۇقوقى ماوادىنئك رەئاسەت.

شەھادەت، ئالاق ماددەلەر مۇخالىف قالدەنمىزى بلدەرمز» دىلەر.

قرم موللارنى فىكرىچە تالاق مەسئەللەرنى دە بۇتەلى ئىرلەر قولنىدا بولغا

قىش.

ئىسلام دىنى ياعندان قاراعاندا موللارنئك سوزى دۇرست، چۇنكى ئىرلەرگە

قاتنلارنى تالاق ئىتە ئالالار، قاتنلار ئىرلەرگە

— سىن تالاق دىسە،

ئاننى جولەرلەنگەن دىب ئويلىلار.

تۈركستان موللارنى تۈرلنى ئايەتلەر ھەدىسلەر بىلەن قارارنىڭ شەرىئەتكە
قۇرئانغا ھىيلاڧ ئىكەننى ئىسبات ئىتەلەردە.

بىتلەرن ئاچىپ يۈرۈگەندە نىق پراتىست ئىتەلەر.

ئىسلام شەرىئەتنىڭ ھاتتالارغا قاراشنى، شۇبھەسىز پراتىست ياساعان موللارنىڭ
قاراشنى بىلەن بىك، تورى.

موللار شولاي ئوق قازىلار، مۇفتىلەر، شونى ھىمايە ئىتەرگە تېيىشلەر، ئالار ھىچ
ر ۋاقت قۇرئاننىڭ ئاچق سوزىنە قارشى بارماسقا تېيىشلەر.

مىنىم فىكىرچە مەسئەلەنىڭ ئىك قىزىق دىن بىلەن روھانىيلارنىڭ نىچىك ئوبىئاولارنى
كورسەتمە تۇرغان نەرسە مۇقتى سايلار مەسئەلەسىدۇر.

220 ھەب موللا، ئارالاردا قازىلاردا ئىسپىزدىن قارارنى قۇرئانغا شەرىئەتكە ھىيلاڧ
دەپ تابدۇلار. شولاي بولماچ ئالار ئىسپىزدىن شەرىئەتكە قۇرئانغا قارشى بارا تۇرغان
سىزد دەپ باسگىچ، ئول ئىسپىزدىن تاشلاپ چەپ كىتەرگە كىنە قالادۇر.

يوق، موللار تاشلاپ چەمىلار. ئەگەردە شولاي ئىتسەلەر ھىسالىق كوزىدەن
توشۇدەن قورقۇلار. ئالايمنا توگى، ئوزلەرنى قارشى پراتىست بىرگەن قارارنى ھەمەسگە
قوبونى ئۆسلەرنە ئالالار.

مەسەلەن مۇقتى سايليلار.

مۇقتى روسىيا مۇسلمانلارنىڭ دىنى باشلىقلارنى.

مۇنىڭ ئىك ياقى يولداش، شول دىننىڭ زور كىتابى قۇرئان ھەم ئىسلام شەرىئەتنى
بولارغا تېيىش.

مۇقتى قۇرئانغا ھەم شەرىئەتكە قارشى بارماسقا تېيىش.

شونىڭ ئۈستىنە ئىسپىزدەن سايلانغان مۇقتى، بىلگىلىن، شول ئىسپىزدىن چىقارغان
قارارلارنى بويسنارغا تېيىش.

كوب ھاتى ئالونجى بىتەرگە.

شەھادەت، مىراس مەسئەلەسىدە قاننلار بىلەن ئىرلەرنى بىر تېگىز ياسارغا.

ئىس دەردە ھەگە، مەرتەبەگە كىلگەندە قۇرئاندا شەرىئەتدە ئۇنىقتىلا، چۈنكى

مۇنىڭ دىگەن سوز دىنى زور تۈرە، زور ۋازىفا ئالوجى دەپ ئەيتكەن سوزدۇر.

شونىڭ ئۈچۈن پراتسىمىت بېرىگەن موللارنىڭ بارسىندامۇ فتيالىككا، عالمىجان خەزىرەت بارودى رىزا بولاچاق دىيىپ كەنىل بولدىلار ئارادان ھېچ بىر موللا:

«بو قارارلارنى غەمەلگە قويغۇر رىزا بولماس، دىيىپ ئەيتۈچى تاپلامدى. شولاي ئىتىب بۇتۇن روسىيا مۇسلمان ئىسىيىزدى عالمىجان خەزىرەتنى قۇرئان قوشقانغا قارشى بارر ئۈچۈن مۇقتى ئىتىب سايلادىلار.»

روحانىيلارنىڭ ئوزلەرنى كىلىگەندە دىيىپ مەسئەلەنى، شوندى قىزىق بىر نەرسە، بولاب قالادىر. بىلىگەن موللار، ئىسىيىزد بىر نەرسە، غەمەل ئىككىنچى ئىش دىيىپ ئويلاغانلار بىر.

شونىڭ ئۈچۈن موللار، بۇتۇن روسىيا مۇسلمانلارنىڭ چىعارغان قارارلارنى قاراماسدان ئىككاج، تالاق، مىراس، شاھىدلىك مەسئەلەلەرنىدە «قۇرئان ئەيتىگەنچە» دىيىپ غەمەل ئىتىب كىلىدىلەر. چۈنكى قۇرئان ئەيتىگەنچە ئىشلەگەندە موللارغا كۆن كوررگە، داخود ئالغا يول قالا.

ئىندى ئىسىزد ئەيتىگەنچە ئىشلەگەندە ئالار ئاندىن مەخروم بولالار.

ئاننىڭ ئورنىغا زالونىيا ئال ب تۇرغا تىيىش.

ئالول خالىق زالونىيا سۇراغچ ناماز كىك ياتدا تۇر ياتدا تۇر ئۈچۈن زالونىيا بىر خەلىز يوق دىلەر.

شوكار كورە موللار، قۇرئاندىن بىردە چىتىگە چىعارغا ئويلايمىلار.

شونىدە ئەيتىپ ئوزارغا كىرەك كى، ئىسىيىزد چىعارغان قارارلارغا بويسىتىب عالمىجان موللا بارودى مۇقتىلىك لەوازىمىن ئۈستىنە ئالدى.

عالمىجان موللا:

ئىسىيىزد شەرىئەتكە، قۇرئانغا قارشى قارارلار چىعارغان، شوكار كورە مىن، ئول

قارارلارنى غەمەلگە قويغۇر ئۈستىنە ئال مىم، دىيىپ ئەيتىمەدى. بارى مۇقتى بولب تۇرا باشلاغچى ئوفا مىللىيانىرلار ئاندىن لاتىف خەكىمىف، سادى نەزىرف، يەھودىن كىك بايلار، ئوفا وىلايەتتە گى موللار، قازاننىڭ قارا كروە، باي موللارنى قون كوزبەلەن قاراپ، مۇقتىنى — زەكاتلارنىدىن مەخروم ئىتە باشلاغچى عالمىجان موللادا:

— چىلابدا، بو ئىش قۇرئانغا قارشى بىت دىيىپ ئويلانغۇر تۇتىدى. شونىڭ ئۈچۈن روسىيە مۇسلمانلارنىڭ ئىككىنچى ئىسىيىزدىدە سادى ماقسودف، عايان ئىسحقاف، سەلىمە ياقوبوفا، مەرىمە مۇشتەرىپوفا، عابدوللا موللا ئاپاناي ھەم، شول چاغدىن قازاننىڭ زىيالىي خاملارنى، باي خاتىلارنىڭ قىسقلاندى نەتىجەسىدە قاننى قىز مەسئەلەسىدە

— برنچى ئىسىزد قارارن ئالماشدر دىلار؛

— شەرىعە تەك قارشى بولماغانلارن قابول ئىتەرگە ديدىلەر .

يەنى عالمجان موللا ھەم ئانك قازىلارنى برنچى ئىسىزد بلەن ئىككىنچى ئىسىزد ئاراسندا بولغان دورت ئاى بويىنچا تورئدان ، تورئى شەرىعە تەك قارشى بولغان حۇكەلەرگە رىزا بولغانلار ، قورئانغا قارشى بولغانلار ، ئەگەردە بىك توپاس ئىتب ئەيتسەك — دورت ئاى بويىنچا كۆفر ئىشلەگەنلەر ، قورئاننى ئاياق ئاستىنا سالب تابىغانلار بولادر .

ھەير ، شەرىعت حۇكەلەرن قارى تورعان بەشل ، تىللى كىتاب ئوز قوللاندا .

— باى بلەن سودلاشما ، عالم بلەن تارتشما ، دىلەر ... بيت!

بازغانلاردان نەتىجە شول:

1 — بۇتۇن روسىيا مۇسلمانلار ئىسىزدى: قورئان ئىسكىرگەن ، ئانك حۇكەلەرنى

ھەزر يارامىدى ، ھەم شوندى قارار چىمارا ،

2 — ئىندى موللار مۇكار قارشى كىلەلەر ، قورئان حۇكەلەرنى ئوزگەرمى دىگەن

بولالار .

3 — شولاي بولسادا ، يەنى ئىسىزدنك قارارنى قورئانغا قارشى بولسادا ، ئىسىزدنك

قارارلارن ەمەلگە قوبارغا دىب روحانى لەوازىمەلەرگە رىزا ، بولب سايالانلار .

4 — مۇندان ئاب ئاچق: حالقنك تۇبى ، ئوزى قورئاننك حۇكەلەرنى ئىسكىرگەندى ،

موللار ئانك بلەن كۆن كورر ئوچۇن ئەلى يارى ، دىلەر ،

بو واقىمەلەر تاتارلارنك دىن تۇتو تارىخىندە ھەر وقت زور ، ئورن تۇتارغا

تېشىدر . چۇنكى مۇندا شەرىعت بلەن حالق مۇناسىبەتن ، روحانىلار بلەن شەرىعت

مۇناسىبەتن ھەم تىلدە نەرسە سۆيلەنبدە ەمەلدە نى ئىشلەگەننى كورب بولادر .

ئوكتەبر رىۋالوتسىيەسىدە .

ئوكتەبر رىۋالوتسىيەسى مەسىلەننى چىتەلەپ ، ئالداشدر چىشمەدى .

— دىن ھەر كىنك ئوز ئىشنى ، تىلە نىندى دىن ، تۆتىن ئاندا بىزنى ئىشېن يوق .دى .

— شونك بلەن بىرگە ئوكتەبر رىۋالوتسىيەسىن ياساعان ئىشچى ھەم ئاول حالقنى

زا كونلارنى ئىسلام دىننە بىك كوب بەيلەنشى بولغان گراژدانلار مۇناسىبەتتەندە :

— ئوز كۆچى بلەن كۆن كۈرە تۇرغان كىشىلەرنىڭ بارىنىدا زاكون قاشنىدا بىر خۇقۇقلىق.
يەنى بىر ئىر ئىككى خاتىن ئورنىدا تۇرا دىب سۆيلەو زا كونغا بويسىنماو، بولب
چعادى، دى.

— نىكاھ، تالاق مەسئەلەلەرى، ساۋېتلار ۋالاسنىڭ قاراماعىدا بولغان ئىشدر، شونىڭ
ئۈچىن كىدىر ئاندا

— سىن تالاق دىب ئەيتو بلەن گنە خاتىن ئىرىندەن ئايرىل كىتە ئالى، ئاننىڭ ئۈچىن
خاتىن ئوزۇدە ئىرن

— سىن مەندەن تالاق! دىب ئەيتىرگە ئىش، دى.

— شولاي ئوق ساۋېتلار زا كونىدە ئىلكدە بىر خاتىنىڭ بولا تۇرىدا، شەرىعت
بىزگە توشقان دىب، يەنە ئۈچ خاتىن ئالرىغا رۇخسەت ئىتلىدى.

شونىڭ ئۈچىن ئۆكتەبىر رىۋالوتسىيەسىندە دىن مەركەتنىڭ خۇسۇسى ئىشنى بولب
قالدى. گراژدانلىق مۇناسىبەتلەرنى ساۋېتلار زا كونى بلەن گنە ئىش قلىرىغا قالدى.

